

Рік 1919.

Число 20

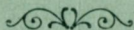
Бібліотека „Канадійского Фармера“.

ДР. А. КРИСТЕНЗЕН.

З Філософії Політики.

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

НАКЛАДОМ »КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА«

854 Main Str.

ВІННІПЕГ — КАНАДА.

ЛННБ України ім. В. Стефаника

01271543N

2006, 13

ДР. А. КРИСТЕНЗЕН.

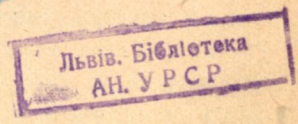
З Філософії Політики.

22.561

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

~~66914/20~~

НАКЛАДОМ "КАНАДИЙСЬКОГО ФАРМЕРА"

854 Main Str. — Winnipeg, Man.

2006-326
7/10/54

32(01)

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 61.173

ПЕРЕДМОВА.

В наших часах кожний політикує. А одначе рідко зустрічається зрозуміне для суті політики, її звязку з духовним життям і її значіння в розвитку. Політичний інтерес вичерпується для найбільшої частини журою за той чи інший законопроект і питанням, що сей чи інший політик робить або думає. Супроти великих політичних і соціальних проблем вдоволяються певними загальними тенденціями, до яких оборони доставляє аргументів партійна преса і політичні збори. Також людям, які интересуються ширшими цілями, незвичайно важко тверезо придивлятися відносинам, бо ми знаходимося серед політичної метушні, яка не дає нам потрібного супокою, щоб осягнути ширше зрозуміне поза суперечками дня.

Та наші часи є не тільки часи політики, але також антиполітики. Виринув напрям відрази до всякої політики. Бачиться, що народне панування не сповнило своєї обіцянки золотих гір, що надужите влади перенеслося й до нової хати. В кінці робиться відкриття, що вина лежала не стільки в формах правління і системах устрою, скільки в людській натурі, і хочеться в розпуці на все махнути рукою. Те становище є зрозуміле, але безплідне. Думка про можливість поліпшення є взагалі одинокою заохотою до людської діяльності, і доки неспоримо не доказано, що людська громада не дасться поправити, соціальний інстинкт самозбереження наказує нам уважати удосконалене як поки-що одиноку основу. Тоді насувається перше головне питання: Длячого політична мораль, як в нутрі окремої держави, так і у взаємних відносинах держав, остала на таким низьким ступні? Тільки зрозуміне приналежних сюди появ мо-

же допомогти знайти шляхи до можливого поліпшення. Я бачу причину низького стану політичної морали в тім, що політика всюди і в усіх часах, при абсолютизмі не менше як при аристократичних і демократичних формах правління, має діло з масою, а етичний розвиток маси наслідком її особливого психічного стану мусить поступати безконечно поволійше ніж одиниці.

Власне тому надії не повинні бути занадто великі. Перше всего треба берегти ся двох річий, догм і ілюзій. Догмами й ілюзіями можна робити політику, але вони нам не допоможуть до зрозуміння відносин життя. Тут потрібна чуйна критика і здорова скептика. Супроти політики потрібна в першій мірі не віра, а недовіре. Бо політика працює все закритими реальностями. Внутрішня політика має свою дипломатію так само як і зовнішня.

Дивити ся тверезо на політику дуже важко. Кождий мусить про загальне і рівне виборче право, про виборче право жінок, про національні питання, про мировий рух і т. д. мати свою власну думку; одначе тільки мале число має змогу безсторонно розліджувати ті питання, оцінювати аргументи за і проти і відповідно до того означити своє становище. При сій праці мав я за ціль ввести шукаючих в самостійне думане про політичні проблеми. Сподіваю ся, що моє суб'єктивне понятє цілоти того, що можна би назвати «філософією політики», представить ся читачам як результат об'єктивних, з ніякими партійними поглядами незв'язаних дослідів. Тепер, коли пильні студії з області соціології доповнено рядом дослідів про психологію мас, повинно бути можливо написати таку філософію політики. Шлях промостили сюди Французи. Аж писаня Г. Ле Бона і Г. Тарда з 90-их років минулого столітя дали почин до раціонального досліджуваня основного питання для зрозуміння політичних появ, а саме питання про взаємний вплив між одиницею й масою. Одначе психологія мас зовсім ще не розсліджена вичерпуючо, і моя праця, думаю, зможе дати в сій області дещо нового.

Сьвітогляд і політичне переконанє.

Шукаємо сьвітогляду, себто спільного знаменника, до якого зводять ся коли не всі, то в кождім разі такі явища життя, що мають для одиниці вартість. Одначе в нашім змаганю до сьвітогляду не є ми ніколи безсторонні. Найперше грозять нам всякі **зовнішні сугестії**. Тільки зникаючо мале число одиниць здібне побороти сю першу перешкоду, на те, щоб розбити ся без можности ратунку о неперехідну скалу другої перешкоди, **внутрішньої сугестії**. Адже ми ніколи не будуємо наших думок на вільнім ґрунті. Кождий має в своїй натурі диспозиції, які без його сьвідомости справляють його в означенім напрямі. Темперамент робить початок: він руководить нашим шуканєм і дбає про те, щоб ми здобули сьвітогляд, який відповідав би нашому темпераментови. Се ілюзія, коли ми думаємо, що витворили собі понятє про жите ебективною, абстрактною спекуляцією. Ми шукали **правди**, але наш темперамент довів нас до **такої** правди, по якій нам найвигіднійше устроїти ся, сотворив для найплідніших елементів нашої індивідуальности найліпший ґрунт, може ще до того роздобув способи, як закривати наші хиби. Се певне, що колиб була абсолютна правда, люди до неї ніколи не дійшли би, бо ніколи не вийшли би з свого субективного обмеження. Таким чином шуканє сьвітогляду дасть ся ближше означити як шуканє *modus vivendi* між моїм **я** і окружаючим сьвітом.

Власне тому одна одиниця ніколи не зможе у властивім значіню слова—»навернути« другу. Можна підкупити здібність оцінюваня безкритичних людей і довести їх до потакуваня певним догмам, але догми не можуть змінити індивідуальної натури. Звичайною появою є прим. особа, яка на устах все має християнство, а рівночасно її спосіб думаня і її діла є в найвисшій мірі нехристиянські. Таких людей лають лицемірами, але дуже

часто неслушно, бо передумовою лицемірства є самопізнане, якє можливе тільки при певній інтелігенції. Є се власне люди, цо через непорозуміне прийняли сьвітогляд, який до них не підходить.

Що політичні погляди стоять сьогодня на першім місци цілого індивідуального комплексу поглядів, се очевидний факт, який проявляєть ся вже в тім, що щоденні газети ділять ся відповідно до політичних поглядів. Але політичні погляди містять в собі окремі погляди про інші явища житя. Консервативний орган має інші думки про релігію, літературу й тому подібні неполітичні річи, як радикальна газета. Справа стоїть так, що політичні противенства не є ніщо инше, тільки виїшні викладники противенств сьвітогляду. При демократичнім розвитку політика стала пануючим чинником, — як в середніх віках була ним релігія, — і політика красна виступає як рішаюча для становища одиниці, для становища, яке одначе містить в собі всі ті явища житя, що взагалі мають місце в сфері інтересів одиниць. Є се предвічна боротьба сьвітоглядів, правда, в нових формах, але противенства ті самі, бо впливають вони з найглибшої глибини в людині, з темпераменту, себто з диспозицій, опертих на цілости фізичних і психічних властивостей.

Виразних темпераментів взагалі мало; найбільша часть з них розпливчата і її важко означити. Такі особи з невиразними темпераментами підлягають в своїх поглядах більше зовнішнім впливам ніж внутрішній потребі, і то в тим більшій мірі, чим менший їх ступінь інтелігенції і просьвіта. Найперше впливає тут матеріальний інтерес. Думаєть ся, що ми потворили собі політичний погляд по зрілій розвазі, що є найліпше для краю й народу, але в дійсности увага на особистий матеріальний інтерес дала напрям, в якім шукати політичного переконання. Соціалізм має за найблизшу ціль поліпшене положеня робітників, отже робітники є соціалісти з »переконання«. Роботодавець, що стає »консервативним«, коли як робітник був соціальним демократом, є особливо поучаючим приміром. Далі є також люди, яких через те, що їх матеріальні відносини не вказують їм безпосередно дороги до політичного переконання, уробляє їх окружене. Окружене і всякі випадкові обставини

закладають основу і ведуть в виборі особистих органів, а ті знов скріпляють ту основу й заосмотрюють потрібними політичними кличами, яких вони ані не можуть ані не хочуть продумати. Вони вдоволяють ся тим, що йдуть за даваними їм директивами, а боячи ся мимоволі всякого напруження, потрібного для ревізії свого становища й евентуально для прийняття нового погляду, опирають ся всім пробам навернення з упертістю, яку називають вірністю переконаням. Таксамо, як говорить ся про «християн з привички», можна говорити про «консервативістів з привички» і «лібералів з привички».

Побіч сих двох груп настроєних з **материяльного інтересу** і настроєних з **привички**, є ще мала меншість, яка в своїх політичних поглядах руководить ся внутрішніми мотивами; се настроєні з **темпераменту**. Також ся група тільки рідко не підпадає під вплив материяльних інтересів й окруження, — хоч окруження завдяки темпераментови бодай в части свобідно вибраного. — і ся обставина уможливає, що настроєні з темпераменту політично інтересовані можуть лучити ся в партії й не розпадають ся на одиниці.

Політичні погляди, які впливають з темпераменту, зводять ся до двох — або, коли хто хоче — до трьох головних становищ: позитивного й негативного консерватизму і прогресизму. Позитивний консерватист думає, що існуючі відносини є взагалі добрі й не потребують ніякої змін; негативний консерватист також не хоче ніяких змін, одначе з тої причини, що хоч є зле; то поліпшене не є можливе. Прогресист бачить так само як негативний консерватист темні сторони теперішніх відносин, — може навіть недобачає деяких ясних сторін, — а вірячи в можливість поліпшення, хоче брати участь в поступовім руху. Не треба дати ся ввести в блуд партійними назвами; партії зміняють ся, а назви остають і поволи вводять в блуд. Партії, які називають ся «консервативними», є иноді умірковано поступові, а партії, називані «поступовими», можуть бути відносно консервативні. Партійний темперамент і партійна назва не все покривають ся. До **прогресистів** треба зачислити також **реакціонерів** в правдивім значіню слова. Слова «реакціонер» надуживаєть ся часто, особливо в полеміці, в приложенію до

консерватистів. Тут є основна різниця: реакціонер так само як прогресист не є вдоволений теперішніми відносинами і хоче їх реформувати, одначе замість заводити нове й неперевірене, думає він, що поступ буде найліпше запевнений, коли повернуть ся те, що вже давнійше доказало свою стійність.

Тож і тут показуєть ся, що абсолютні становища в дійснім житю не існують; ніхто не є такий консервативний, щоб не бажав в сій чи иншій точці змін, і ніхто не є такий поступовий, щоб нічого не бажав задержати. Негативний консерватист займає посередне становище, є в своїм консерватизмі — сказати-б — укрито поступовий: новонабуте переконане про можливість поступу переведе його в поступовий табір.

Коли ми тепер розглянемо ближше можливости політичної пропаганди, то розумієть ся само собою, що навернути настрояних з темпераменту дуже важко. Правди політичного погляду не можна доказати льогікою, і все можна стільки-ж аргументів навести проти, як і за якимсь поглядом. В темпераменті має одиниця провідника, якого не легко звести на манівці. Тем перамент може очевидно зміняти ся, наслідком чого можуть зміняти ся так само політичні погляди; солідний хронічний жолудковий катар може в сім напрямі більше зробити, як десять агітаторів. Дуже часто змінюєть ся також політичне становище з віком, найчастійше так, що поступовий запал меншає і навіть переходить у позитивний або негативний консерватизм, в напрямі, в яким змінюєть ся темперамент. Той сам розвиток можна звичайно завважити в настроєних з материяльного інтересу, коли вони вже дороблять ся.

Агітація, яка так мало має впливу на настроєних з темпераменту, вимагає так само в настроєних з привычки перемоги певного опору, який одначе зроджений тільки з лїнивства і який можна перемогти, коли в людий вдасть ся вмовити, що така чи инша політика принесе їм материяльні користи, і таким чином перевести їх з класи настроєних з привычки до класи настроєних з материяльного інтересу. Сї останні є найвдячнійші обекти пропаганди. Тому обіцують ся робітникам заосмотрене, рільникам зелізниці, промисловцям охоронне мито і т. д. Приманюєть ся очевидним зиском. Тут виборча реторика своім

перекручуванем правди і своєю перфідністю має свою найвластивішу домену. На загальне добро ловлять ся власне тільки голоси тих, яких можна переконати, що плянований добробут перше всего принесе користь їм самим.

Ідеал свободи розцвітає чудово — в теорії. В дійсности дієть ся з ним те саме, що з іншими загальними ідеалами інших часів. Зрікаєть ся свободи, щоби при помочи замкнених рядів здобути власть, себ-то свободне розпоряджене публичними добрами, власть довільно роздавати їх. Політична агітація мусить що-раз більше матеріалізувати ся, в тій мірі, як історичний розвиток що-раз більше веде до того, щоб економічні питання стали єдино рішаючими чинниками політичної боротьби. Що ми йдемо в тім напрямі, про се не може ніякий безсторонний дослідник сумнівати ся.

На той розвиток не треба нарікати. Він робити-ме політику що-раз більше діловою, може брутальнішою, але рівночасно усуне багато ілюзій і багато політичного лицемірства. Предвічна боротьба між світоглядами через те очевидно не згине, тільки можна буде її вести на свободнійшій арені. Як релігія в безупинно зміннім ідейнім крузі світоглядів уже в значній мірі повалила ся, так повалить ся й політика. Настроєні з темпераменту світогляди не зникнуть так само з політики, як не зникнуть з релігії, але вони тут і там грати-муть побічну ролю і винайдуть собі нову арену, де велику боротьбу можна буде вести далі в нових формах.

Одно треба все тямити: що настроєні з темпераменту світогляди не борють ся з собою, щоб себе перемогти і знищити, бо вони всі однаково потрібні, і вони безсмертні, власне тому, що настроєні з темпераменту. Вони борють ся з собою щоб держати в рівновазі світовий розвиток.

II.

Маса.

I. Значіні суггестії як чинника, що творить масу.

Історичний розвиток опираєть ся не тільки на індивідуальних поглядах на жите, але також на взаїмнім впливі індивідуальних і колективних поглядів, на взаїмности між особистістю і масою. Особистість, яка сама виплила з окруженя маси, себто розвинула ся під суспільними, місцевими і часовими впливами, складає данину з своєї індивідуальности, дає нові ідеї, які більше або менше швидко й основно приймає маса. Таким чином відбуваєть ся постійний приплив нових думок до маси, злучений найчастійше з сильним погрубленем і помілчанем, через що ідеї приміняють ся до здібности прийманя маси. Той світогляд маси, такий мало суцільний, грубий і хиткий, уникає сдначе інстинктивно найбільших противенств й укладаєть ся в струю, яку в загальнім напрямі можна означити. Так повстають і зміняють ся дух часу і публична опінія, так повстають і зміняють ся партії й секти. Маси є се позбавлені всякої самостійної думки, сліпі орудя історичного розвитку, війська зложені з безіменних одиниць, яких важкими гарматами є колективні світогляди, чи вони називають ся: дух Риму, магометанізм, християнізм, дух ренесансу, дух романтизму, чи виступають під назвами протестантизму і католицизму, консерватизму і лібералізму, націоналізму, соціялізму і т. д. Ніяка ідея не побідить швидше, аж доки маса не виписала її на своїм прапорі, ніякий поет не може без маси управляти свого ремесла, ніякий монарх, ніяке правительство не могло би існувати без мас, які на них присягнули би. Кожда форма правління є в дійсности висловом волі мас, абсолютизм так само, як демократична конституція.

»Масу« можна коротко означити як групу одиниць, які в

даній хвилі переняті спільною ідеєю або спільним бажанем і свідомі тої спільности думки, волі, чи діянн. Не кождий при падковий збір одиниць творить масу в соціологічнім значіноу слова. Товпа, яка на оживленій вулиці переливаєть ся сюди й туди, не є »масою«, бо одиниць не знязує ніякий спільний звязок. Та коли прохожі починають товпити ся з приводу якоїсь події, нещасливого випадку чи арештованн, чи щоби слухати вуличного проповідника, тоді звязок установлений, момент спільної свідомости лучить одиниці, випадкова товпа стала масою.

Тим чародійним способом, що спричинняє сю переміну, є сугґестия. Сугґестия спроваджує увагу, думку й волю одиниць до спільної точки й уможливає тим спільне діланє. Без сугґестии всякий психічний звязок між більшим числом людей ріжного социяльного походженнн й рівня просвіти був би виключений. Тому треба сугґестию вважати основним чинником психології мас.

Сугґестиею називаємо процес, при помочи якого впоюєть ся в одиницю без її волі понятє, яке змушує хід її думки до певного напряму. Рішаючим для стану сугґестии є те, що — говорячи словами Бундта — наступає »звужене свідомости«, яке серед даних обставин може впливати з такою силою, що стає »гіпнозою на яві«. Коли я через постійне повторюване якогось твердженн, не даючи доказів або аргументів, заставляю якусь особу вірити в те твердженє, тоді маємо випадок сугґестии. Твердженє може собі бути таке противне розумови, що хвиля простого міркованн виказала би всю його нестійність; одначе звужене свідомости перешкаджає такому міркованню особи, що стає під впливом сугґестии, і робить її неприступною для логічних закидів з постороннього боку. Сугґестию можна викликати також без слів, рухами й мінами. Коли увагу дитини приковують рухи пальця, або коли хтось зупинить ся на вулиці, пічне придивляти ся якомусь домови і тим примусить прихожих іти за напрямом його очий, то маємо власне діло з явищами сугґестии.

Сугґестия, се універсальне явище, яке опановує всіх і втискаєть ся в усі відносини. Штука реклями є власне штукаю, як

засуггестіонувати публику; ми так часто зустрічаємося з назвами якоїсь фірми, що в кінці вишукуємо її, щоби в неї купувати, хоч не маємо найменшої запоруки, що в неї обслужать нас ліпше, як у сусідній фірмі. Ходимо до театру, щоб дати себе засуггестіонувати. Коли говоримо, що театральна штука викликає «ілюзію» то маємо властиво на думці: «суггестію». Бо хоч і як драма приковує нашу увагу, то звичайно ми свідомі того, що се театр, а не дійсність. Тільки рідко наслідком суггестії є справжня «ілюзія», так, що прим. глядач кличе до героя, нехай уважає, бо лайдак має револьвер в кишені.

Спекуляція, яка викликає на біржі завишку і знижку, послугує суггестією. Поняте «актуальности» опираєть ся на суггестії: нема ніякої розумної причини, щоб я сьогодні, з приводу повороту славного подорожника до північного бігуна, цікавився Ескімосами й білими медведями, коли ті річі були для мене байдужі вчора і такими знов стануть за тиждень. Інший примір: Славна оригінальна картина, Рембранд або Рубенс має торгову ціну 800.000 корон, коли копію, яка зроблена так знаменито, що навіть найліпші знавці ледви можуть її відрізнити від оригіналу, можна дістати за 1000 корон. Оригінал і копія мають очевидно таку саму силу викликати вражінє штуки, іншими словами, їх естетична вартість є однакова. Отже 1000 корон представляють — бодай приблизно — вартість штуки; осталі 799.000 корон представляють — суггестію.

В звязку з сим приміром вкажемо на явище **відвортної суггестії**, яка власне в сім випадку не остає без значіння. Копія може варта більше як 1000 корон, одначе обставина, що се «тільки» копія, обнижує її торгову ціну. Відвортна суггестія є так само звичайним явищем, яке має вплив як на масу так і на одинці. На деяких людий пересадне й напасне захвалюване якогось товару впливає відстрашаючо. Вони стратять охоту читати книжку, коли її з усіх сторін будуть їм захвалювати, а мєльодия стає для них нестерпна, бо популярна. І тут маємо діло зі звуженем свідомости, з суггестією, але з суггестією відвортного роду. Ще частійше проявляєть ся вплив відвортної суггестії при забороні («заборонений овоч смакує»). Коли відраджуєть ся комусь читати якусь книжку, він аж власне тому

дістане на неї охоту; коли-ж книжку заборонять власти, аж тоді її успіх певний. Та в сім останнім випадку проявляєть ся рівночасно вплив сугестії сензації і відвортної сугестії. Політична промова, виголошена перед мішаною публікою прихильників і противників, впливає на перших сугестивно: противники укріплюють ся в своїй неприхильности до проголошених поглядів.

Загально звисний є вплив сугестії на фізичний стан одиної, її сила причиняти ся до занедужання, як також до одужання. До одного шпиталю в Копенгазі привезли хору жінку, яка мала боляк в животі. Вона конче домагала ся операції. Лікарі приступили до операції, одначе показало ся, що усуненє боляка неможливе. Щоби заспокоїти пацієнтку, лікарі вмовили в неї, що операція вдала ся. Всупереч всяким сподіванням пацієнтка виздоровіла. Коли незабаром після того згинула наслідком нещасного випадку, при обдукції її тіла показало ся, що боляк зовсім зник. Визволенє з пригнітаючої самосугестії скріпило в неї на стільки фізичні сили, що вона перемогла недугу. Таких випадків можна знайти багато в виказах недужих і при чудодійних ліченнях.

В богатьох випадках вплив **посторонньої сугестії** — сугестії з вні, викликаної чужою волею — скріпляє **самосугестия**. Тай взагалі самосугестия є дуже важним явищем. Вона проявляєть ся прим., коли хтось через сконцентрованє своєї уваги на одно місце свого тіла викликає на тім місци вражінє свербіння, або починає мерзнути на вид людей, які купають ся в зимі, або може навіть на саму думку про купіль в озері зимовою порою. Заворот голови се характеристичний рід самосугестії. Боязнь перед упадком викликає таке звуженє свідомости, що не можна про нічого іншого думати, як тільки про пропасть, яка знаходить ся під нашими ногами, і спричиняє вражінє такого скоботу як при дійснім паданю. Вражінє падання може когось опанувати з такою силою, що се його примусить кинути ся в пропасть. Т. зв. ідіосінкразії, відраза при виді, запаху або дотику певних звірят, рослин чи річий, які в більшости людей не викликають такого вражіння, полягають на сугестії, так само примусові уяви й ідеїфікс. Пересуди опи-

рають ся в часті на посторонній суггестії, в часті на самосуггестії. Маємо як загальні пересуди, які лежать в часі або мають свій корінь в певних суспільних кругах, так і пересуди особисті, утворені самою одиницею для себе.

Постороння суггестія є двояка: виходить або від означеної особи, або від цілого окруження, в яким живемо. **Особову суггестію** виконують прим. родичі й учителі, — адже ціле виховане не полягає властиво в суті річі на влучнім приміненню суггестії, — далі духовні й лікарі, і взагалі проявляє ся вона в усіх відносинах, де з одної сторони стоїть авторитет, з другої менше або більше сліпе довіре. Сильні характери все суггестіюють слабші. Пророки й оснувателі релігії тільки рідко відзначають ся високою інтелігенцією, але за те є се все визначні характери, яким самосуггестія мономанії дає незвичайну силу суггестії. Князі й державні мужі впливають суггестивно вже через своє виїмкове й вивисшене становище і через власть, яку мають, або яку в кождім разі приписуєть ся їм; за їх діяльністю слідять з великим зацікавленем, навіть в справах, де та діяльність зовсім не має на увазі добра горожан держави, а їх слова, хоч-би й найбанальнійші, розносить телеграф по цілім сьвіті. В меншій мірі можна те саме сказати про всі публичні особи, про ученого й біржевіка, актора й письменника, футболіста й атлета; кождий з них має свій круг суггестіонованих, які цікавлять ся його словами, його вчинками, навіть його найінтимнішими відносинами. Всякий рід «снобізму» є станом суггестії. Популярний письменник знайде отворений ринок на все, що йому подобаєть ся видати, хоч би воно було й як маловартне, а навіть ще маловартнійші річі, які він сам похоронив глибоко в своїм столі, знаходять читачів, коли їх видадуть після його смерті. Також в еротичі відграє суггестія зі звуженем сьвідомости, на яким вона полягає, незвичайно важну ролю; половим інстинктом, товарицьким інстинктом і суггестією взагалі вичерпуєть ся суть еротики. Народні бесідники й адвокати є технічно вивчені суггестіонери. В процесі має суггестія визначне місце. Обвинитель й оборонець старають ся кождий в свою користь засуггестіонувати суддю. Та в нього професійний досьвід творить противагу проти суггестії. Одна-

че сього не можна сказати про кравців і шевців з лави присяжних, яких вибираєть ся без огляду на психольогічне зрозумінє й досвід і видаєть ся під вплив двох вправних суггестіонерів, з яких кождий в інтересі своєї справи робить усе можливе, що би звузити їх сьвідомість й не допустити їх до тверезої оцінки справи.

Способи особової суггестії є численні й відповідно до відносин ріжні. Богато людей є найбільше вразливих на виставність, але й простоти вживають як добре обчисленого способу суггестії; простий повстаний капелюх вибраного народом президента є так само предметом «снобізму» як обвішений ордером галевий стрій. Інші ловлять ся на дух і парадокси, або на емпазу й патос. Реторика, поезія й музика є скріпченими способами суггестії. Одначе найпростійший і рівночасно найуспішнійший зі всіх способів суггестії, се слово в усіх формах, в прозі й поезії, слово без доказу, все на ново повторюване тверджене й категоричне запевнене. В однім морськїм купелевім місци одного дня розійшла ся звістка, що кілька метрів від берега появилася «морська змия». Всі вилягли на беріг і всі бачили виразно голову потвори, яка від часу до часу виринала з води. Навіть скептики були твердо переконані про істноване містичного сотворіння. Кількох відфотографувало потвору, інші говорили, чи не підплисти би в човні і з близька їй приглянути ся. Аж надійшов рибалка і сказав, що та «морська змия» не є ніщо інше, тільки темний камінь, який то заливають хвилі, то він знов з них виринає. Цілі роки купелеві гості дивили ся на той камінь, і ніхто не впав на думку, що він подібний до морської потвори; але як хтось запевнив, що се живе сотворінне, він усім видав ся таким, аж доки суггестією викликана ілюзія наслідком поясненя рибалки не зникла так само швидко, як була утворила ся.

Слово, тверджене, не тільки творить віру, але й загриває маси до діл. Відомий є вплив Катонського „*Ceterum censeo Carthaginem esse delendam.*” Найсильніше впливає в тім напрямі клич, звязка фрази, яка в найбільшій короткості неначе містить весь сьвітогляд. Клич відповідає як-раз потребі маси: є поверховний, генералізуючий, позбавлений всякої означеної

думки, але будить неясне почуване, яке знаменито надаєть ся до викликуваня імпульсів. »Поворот до природи«, »зірвати з Римом«, »боротьба проти капіталу«, »право життя«, »століте дитини« і т. д. — є се фрази, які в абстрактній загальности подають певні тенденції; а що масам здаєть ся, що в них містять ся ключі до розвязки великих суспільних проблем, вони підносять маси понад самостійне вглиблене їх думки в ті проблеми, що лежить поза межами можливости духа маси, бо маса не вміє ані розумувати ані аргументувати. Ле Бон в своїй основній праці про »психольогію мас« каже, що розумоване маси »полягає на складаню річий, які основно ріжнять ся від себе і тільки поверховно на себе похожі, і в поспішнім узагальнюваню особливих випадків«. Правильнійше було би сказати, що маса тільки для таких розумовань є суггестивно вразлива. Сповнити самостійну працю думаня, до сього маса наслідком своєї природи нездібна. Клич є сильно ділаючим стимулом, який викликає в масі сильні рефлексійні рухи і який тільки на такі маси не має впливу, що вже зімунізовані противною суггестією. Кличі можна все повторяти й повторяти, не боячи ся ослаблення їх впливу. Ще довго після того, як практичні відносини позбавили їх всякого значіня, живуть вони далі і впливають тільки завдяки звісному й улюбленому звукови слів.

Суггестия середовища опираєть ся на традиції й публичній опінії, на вкладах мертвих і живих. Вона впливає на малу скалю через дім і знакомства, на велику через моду, літературні й артистичні напрями, всі ті товариські тенденції, які разом складають ся на те, що називаємо »духом часу«, і що в особливо замкнених та одноцільних періодах перетворюєть ся в »стиль«. Один примір покаже, яку силу має суггестия середовища. Виніжений сальоновий сьвіт XVIII. ст. витворив штуку вмирати з тим самим лагідним, гармонійним супокоем, з яким жило ся. Особливо жінки вміли вмирати стилєво. З тактом і приличністю прощали ся зі сьвітом, без знаку страху або болю, який міг би розстроїти тих, що остають.

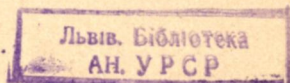
»Можна почислити тих, — пишуть брати Гонкурти „La Femme an 18-e siecle“), — що в своїх останніх хвилях не остали вірними свому житю, своїм принципам, свому становищу, на-

віть своєму невірству. При словах: »Княгинє, милий Бог є тут; позволите, щоби ввійшов? хотїв би мати честь дати Вам останне помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на приняте короля. Інші знов мають досить сили волї, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вам останне помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на приняте короля. Інші знов мають досить сили волї, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вмираючі жінки кличуть свого кухаря й видають йому зарядженя, щоб добре приймав гостей, щоб ті не опускали їх стола. Бачимо жінки, які скуку повільної недуги прогоняють тим, що пишуть завіщанє, в яким не забувають про нікого з своїх споріднених, приятелїв і знайомих, навіть про нікого з своїх бідних, — архитвір ясности, чудо пропорціонального рахунку! Ті строять свою смерть у вінки, обсипають її цвітами, окужають танцями, комедиями, любовю останньої години; інші укладають для себе нагробний напис... Деякі на кілька годин перед смертю складають сатиричні куплети, інші антишамбрують на порозї смерти, співають пісні по мельодії »Жоконди«... Є се столїте, де вмираюча принцеса каже прикликати до свого ліжка своїх лікарїв, свого сповідника і свого адвоката і каже до лікарїв: »Мої панове, Ви мене вбили, але се було по правилам Вашої штуки«; до сповідника: »Ви сповнили свій обовязок, нагнавши менї великого страху«; до адвоката: »Ви є тут на просьбу моїх людий, які хотять, щоби я зробила завіщанє«; в кінці до всіх разом: »Ви всі добре граєте свої ролї, але мусите також признати, що й я моєї не граю зле«. Душа принцеси йде пристроєна духом на зустріч смерти, так само, як тіло принцеси Тальмон в синїй і срібній сукні несуть у землю.

Суггестия середовища в своїх ріжних родах є тривкійша, постійнійша від особової суггестії, впливає з більшою силою й меншою нагальністю. Суггестия середовища, се безособова сила, яка з своїх сторін день за днем впливає на одиницю і тому всім, що живуть в тім самім передовищи, мусить в більшій або меншій мірі витиснути своє знамя. Високо просвічений чоловік не менше як ігнорант підпадає під вплив того роду суггестії, яка має свою почву в товариській інстинкті, в сути людини як товариського звіря. Як швидко годимо ся ми з мо-

4. 64. 173.

22 561.

дою, яка зразу видавала ся нам сьмішна або погана! А мода, се найвизначнійший спосіб суггестії середовища.

За те про особову суггестию треба сказати, що вона впливає найсильнійше і найпевнійше на примітивні натури. Просьвічена одиниця, мислитель хоче бути переконаний розумовими аргументами; менше розвинена людина вдоволяєть ся тим, що слухає авторітету: так непросьвічений і півпросьвічений, так менше здібний, дитина й дикар, так також маса, бо душевне жите маси дуже примітивне.

З понятєм »душі маси« не треба лучити містичного представлення про душу поза окремими одиницями. Душа маси є тільки сумою душ одиниць, які складають ся на масу; через те, що вони зібрані на тій самій точці і звернені в тім самім напрямі, повстає шось в роді спільної свідомости, незалежної від волі одиниць. Одиниця на хвильку — сказати-б — відлучаєть ся від свого я, щоби стати несамостійним членом маси. Коли збори слухають промови, яка робить сильне вражене, підпадають під вплив не тільки суггестії, яка виходить від промовця, але також суггестії інших, які стають під його впливом. Мінами, рухами, окликами, суггестіюють слухачі себе взаємно. Кождий має інтензивне почуте, що знаходить ся в звязку з окружаючими, що його ще сильнійше загірає. Те явище яке можна би назвати **»міжсуггестією«** і яке треба вважати самосуггестією маси, відграє визначну ролю в усіх масових гуках. Вправний дослідник, попавши в масу, легко зможе завважити вплив міжсуггестії на себе самого; вид напружених мін, галас окликів признання будить у нім дивно опяняюче почуте сили, яка знаходить ся в масі. Він особисто відчуває силу суггестії, хоч його думаюче я держить ся критично супроти положеня. При масових оздоровленнях в Люрді та інших відпустових місцях впливає не тільки суггестія тих, що вже стали здорові, і самосуггестія одиниць, але також міжсуггестія серед громади недужих, що ждуть чуда, з яких один за другим оголошує, що відзискав здоровле. Через міжсуггестию можна суггестию довести часом до **екстази**; є се стан, в яким »пановане якоїсь одної групи представлень таке абсолютне, що кождий інший зміст думки, який рівночасно знаходив ся би в мозку з іншого жерела, воно зов-

сім усуває й нищить» (Штоль). Маса в екстазі є зовсім невмінна.

II. Душевне жите мас.

Душевне жите мас, як уже сказано, є дуже примітивне. Коли через безвільне розплинене душ одиниць в спільній свідомості повстає «душа маси», передумовою того є очевидно те, що душевні настрої, з яких творить ся спільна свідомість, є загально людські. Психічний елемент, якого нема в моїй свідомості, не може бути викликаний сугестією. Отже все зіндівалізоване є виключене з маси. Властивости, які є тільки в немногих, не можуть увійти в душу маси, а тільки такі властивости, які всі мають. Тільки найпримітивніші душевні настрої знаходять в свідомості всіх безпосередній відгук, і тільки таких можна сподівати ся в маси. А що ті примітивні душевні настрої є скрізь і в усіх часах менше більше ті самі, то всі маси по своїй природі і в своїх виступах є в сути річи однакові. Влучно говорить Ле Бон: »Власне те зібране загальних властивостей поясняє нам, чому маси ніколи не можуть довершити діл, які вимагають високої інтелігенції. Рішення в справі загального добра, ухвалені зборами визначних людей, які одначе займають ся ріжними спеціальностями, є не багато ліпші від рішень, які ухвалили би збори слабих голів. В дійсности вони можуть зібрати разом тільки ті пересічні властивости, які має цілий світ. В масах збираєть ся глупота а не дух«*).

Найпримітивніший інстинкт в людині є **інстинкт самозбереження**, який, ставши свідомим, прибирає характер **самоукріплення**. Самоукріплене виступає в масах дуже сильно, через що прим. національні рухи знаходять в них дуже пригожу почву. Коли маса перемінить ся в секту або партію, самоукріплене переміняєть ся звичайно в нетерпимість: в кождім аргументі бачить вона ворога, в кождім аргументі проти своєї жадови чи своєї віри zagrożене свого істнованя, і в почутю своєї сили то рошить маса все, що їй опираєть ся.

*) G. Le Bon, La Psychologie des Foules, 12-e ed., ст. 17.

В природнім звязку з інстинктом самозбереження остають ріжні елементарні настрої, передовсім інстинкт **рабованя**, себ-то насильного присвоєня собі плодів праці чи рабунку інших, або також присвоєня собі людських робочих сил (невільництво). Назбиране добичі і людських знарядів праці розвиває й скріплює споріднений інстинкт: інстинкт **власти**. Сі оба інстинкти, які доповняють самоукріплене і йдуть далі хвиливого самозбереження, знаходять ся в масі. Серед примітивних або розвільнених відносин масові акції відбувають ся звичайно при рівночаснім пліндрованню; де існують міцні суспільні звязки й укріплені правні відносини, там також інстинкт рабованя підлягає впливови суспільного ладу, що одначе його в сути річи не ослаблює. Тут виступає він в звязку з інстинктом власти, у взаїмних відносинах держав і націй, в відносинах між станами, клясами й партиями; словом, скрізь, де проти себе стоять організовані маси, інстинкт рабованя проявляєть ся як завоюницька політика, як станові привілеї і клясове законодавство, як партійна тиранія і звязані з нею появи: непотизм і корупция.

З самоукріпленем споріднений в сути і в діланню **страх**. Страх є тільки негативною стороною самоукріплення, але його наслідки є ті самі, як і ділане позитивного самоукріплення, радости з проявленя власної сили; також страх засгавляє маси до переслідувань. Маси, які »зі страху стали терористичні«, є чи не найстрашнійші. Місто чи край навістить якесь нещасте, маса попадає в жах або подразнене, і тепер вистане одно слово, що-би її скаженість звернути на якийсь означений предмет. Коли в середніх віках вибухала зараза, часто обвиняли Жидів, що вони позатроювали криниці, і тоді вибухали криваві переслідування Жидів. І в наших днях телеграф не рідко приносить звістку, що російські селяни підчас епідемії холери бунтують ся проти лікарів і доглядачів хорих, яких висилають до них для організації боротьби проти епідемії. Гіскет, який за Люї Филипа був у Парижу префектом поліції, сповідає, як в 1832 р., коли епідемія холери дійшла до самого вершка, повстала й летом блискавиці розширила ся звістка, що епідемія є наслідком затроєня предметів поживи і напнтків. На публичних площах почали

зараз збирати ся величезні товпи які в великім подразненню шукали за вимовниками видуманих злочинів. Підозрівали кожного, хто ніс фляшки або малі пакети. Богато осіб змасакровано тільки наслідком підозріння, що вони хочять насипати отруї в бочки торговців вина. На одній площі тисячна товпа обступила двох муштин, яких обвинювано, що вони хотіли дати кільком дітям затроєні плячки. Оба муштини втікли до поліційної стражниці. Стражницю обступила товпа, і поліцаї були-б понесли смерть разом з обома обвиненими, коли-б поліційний комісар і один колишній офіцер не впали на добру думку розділити плячок поміж себе і з'їсти на очах публіки, що в ту мить перемінило скаженість товпи в загальну веселість*). Ту здібність в ту мить перескакувати від одного настрою в його противенство має маса так само, як дитина й дикар і як взагалі імпульзивні натури.

Як момент, який товаришить самовдержаню або страхови, виступає найперше **жорстокість**, розкошоване фізичними терпінями інших, почуване, якого переважно половий характер можна вважати тепер уже зовсім певним. Також жорстокість належить до елементарних інстинктів, які все ворущають ся глибоко в нутрі культурної людини. Хоч люди з певною просвітою переважно жахають ся бути присутними при публичнім траченю, — між ин. тому, бо присутність при такім заздальгідь приготованім актї траченя занадто виразно свідчила би про істноване первісного інстинкту, — одначе тільки дуже мало відмовляєть ся придивляти ся нещасливому випадкови, який трапить ся припадково на їх дорозі. Інстинкт, який заставляє людей збігати ся, щоб поглянути на чоловіка, який упав з вершка церковної вежі, є очевидно доволі складний. Тут входить в гру приманчивість незвичайности, в меншій мірі також милосерде, — в меншій мірі, бо люди спішають дивити ся, хоч знають що не можуть нічого допомогти. Одначе переважаючим моментом є тут все таки садистична розкіш при виді фізичного терпіня, звана популярно »подразненем нервів«. Хто спішить, щоби поглянути на чоловіка, роздавленого колесом воза, відчу-

*) Сей факт подає G. Tarde в L'Opinion et la Foule, ст. 187—8.

ває в темній неозначеності те саме вражінє, яке, розвинувши ся свобідно, проявляєть ся як »тропікальний шал«. Ще більше ослабленим тому менше пожираючим сили виступає той первісний інстинкт при читаню кривавих сцен в сензаційних газетах і вуличних романах.

Такі щоденні явища поясняють, як афекти маси можуть виступати ся в криваву екстазу. Що садистична розкіш є постійним чинником в душевнім житю мас, вистане поглянути на горячково дрожачих людей, які з остовпілими очима товплять ся, щоби приглянути ся нещасливому випадкови. На сій вразливості характеру мас полягає притягаюча сила карколомних циркових штук. Маса глядачів приглядає ся грі чоловіка з львами й тиграми не так на те, щоб подивляти побіду чоловіка над грубою звірячою силою, як в таємній надії, що звір може роздерти чоловіка. Є се лотерія з дуже неправдоподібною виграшою, але иноді виграна така дістаєть ся глядачам. Обставина, що на випадок сього сильно проявляєть ся відразу культурного чоловіка до проливу крови, а навіть може повстати паніка, нічого тут не змінє. Хоч і як примітивна є душа маси, можуть у ній рівночасно істнувати противні настрої.

Перехід від пасивної розкоші на вид кровавого припадку до активного проливу крови не є для маси особливо важний, хоч культурний ступінь і народній характер проявляють тут свій вплив. Сама маса не має тут очевидно зрозуміння для тої сторони свого душевного житя; садистична розкіш прикриваєть ся маскою всяких поважаних мотивів. До первісного інстинкту жорстокости додаєть ся незвичайний суггестивний чинник, який може називати ся прим. »справедливість«, »добро вітчизни« чи »охорона віри«, і вже маємо екстазу вбиваня. Маса американських горожан, яка тягне Негра в ліс, обливає там нафтою і живцем спалює, переконана, що робить се з почутя справедливости; жертву обвинюють о знасилуване білої женщины, а Негр на все здібний. Маса париських санкільтів, які вбивали на вулиці »аристократа« й обносили на списі його голову, мотивом свого вчинку вважали »загальне добро«. Чи-ж не були всі аристократи »вороги вітчизни«? А інквізитори думали, що се проявляєть ся в них виключно їх християнська ревність,

коли мучили еретиків мужеського і жіночого пола з усім вирафінованем тортур, а в кінці торжественно палили їх на славу Божу. »Одичінем людського духа« називають часто такі прояви. Атавізм був би тут докладнішим висловом. Не треба культурного чоловіка довго обшкробувати, щоб побачити горіля.

Також товариські інстинкти людської природи знаходять ся в масі. Їх формами є елементарне почуте справедливости і певне співчуте для слабих і безпомічних. Сі оба почування є в масі тепер універсальніші ніж давніше. В часах, коли почуте права і симпатія обмежають ся на племя чи релігійну спільність, не можна в сім бачити багато більше, як тільки одну з форм самоукріплення. Тільки через довгий розвиток набирають ті почування мас загальнішого гуманного характеру. Від тисяч літ існують маси, на які впливали гуманні ідеї (буддисти, найстарші християнські громади), а одначе аж в останніх століттях дійшло до того, що випадкові маси, яких не лучить звязок спільної віри або спільного переконання, є доступні для сугестії гуманних ідей. З сього виходить, що також маса підлягає законови розвитку, хоч той розвиток відбуваєть ся страшно поволі. Але ті другорядні почування мас є звичайно слабші від перших. Де запанує самоукріплене або страх, там мусять мовчати почуте справедливости і співчуте.

Се є головні чинники психічної власности мас. З тими елементарними інстинктами має до діла агітатор і народній провідник. Інтелектуальні моменти не відграють тут ніякої ролі або дуже зникаючо малу. Маса є позбавлена, поступає імпульзивно, піддаючи ся всяким сугестиям, які зустрічає на своїм шляху, і легко довести до одушевлення або до фанатизму.

Ріжниця між сими обома поняттями є тільки та, що ми в відношеню до нас самих і наших однодумців називаємо одушевленням те, що в наших противників уважаємо за фанатизм. Так само, як говоримо про патріотизм у нас і наших земляків, а те саме явище в несимпатичної нам нації називаємо шовінізмом. Прим. один французський клуб в Мецу устроїв в січні 1911 р., не вважаючи на заборону поліції, агітаційне свято. Одна німецька газета, описуючи те свято, писала, що всі присутні були »п'яні від так званого одушевлення«.

Що з того настрою маси вийде, користь чи шкода, залежить від випадкових обставин і роду сугестії. Одушевлене є все сліпе. Коли масу запалють товариські інстинкти, може вона в своїй сліпоті спричинити інші наслідки ніж намірені, але її ділане є іноді повне такого самовідречення, до якого рідко коли підноситься думаюча одиниця. Властивістю маси є хитане між крайностями. Де ділає міжсугестія, там можуть наступити найбільші мучеництва й найбільші пожертвования, але з другої сторони де провідними мотивами її ділання є нетерпимість чи страх, злучені з жорстокістю, наслідки бувають часто страшні.

Релігійна сугестія є дуже складна й торкається всіх обговорених сторін душевного життя мас. Найперше зустрічаємо тут самоукріплене. Зорганізована в релігійну громаду або націю маса укріплює своє існування не тільки земними способами, але також союзом з надземськими силами. До цього долучається страх, що ті сили можуть мстити ся, коли не дістануть належної данини або коли не обороняти їх справи. Получене релігійної сугестії з інстинктом рабованя, який лучить ся з інстинктом влади, є одним з найсильніших ферментів, які знає історія. Відомими примірами того є: з одної сторони »свята війна«, яку викликав Магомет, тип великих релігійних сугестіонерів, яких сила лежить в інтензивності їх самосугестії, і його наслідники, і яка за кілька десятиліть сотворила державу більшу від римської держави на її висогі, а з другої сторони хрестоносні походи, які повстали з одного з наймогутніших сугестійних рухів в історії християнства.

Релігійна сугестія є далі доброю почвою для жорстокости. Жорстокостий, яких инакше маса жахала ся би, допускається вона без скрупулів, коли вмовить в себе, що поступає по волі якогось божества. Представлене, що сповнюванем якогось акту жорстокости виконується тільки божеський присуд (справедливість) або причиняє ся до зменшення терпіння жертви по смерті (співчуте), відбирає масі всі грузди, так що вона в цілости може віддати ся розкоші, злученій з видом фізичного терпіння і з активною участю в задаваню мук. Палене

на кострі є тільки одним з примірів, та за те дуже характеристичним для психології маси.

Сим не хочу сказати, наче-б почуте справедливості і співчуте були в дійсності виключені з області релігійної сугестії. Навпаки, релігія, яка має етичний характер, може мати велике значіння як заохота для тих товариських інстинктів, які часто аж наслідком того, що їх представляють ся як Божі заповіді, стають постійними складовими частинами свідомості маси. Обставина, що релігійна нетерпимість ставить певні границі, не управляє до заперечування товариського впливу релігії. Маса вірних, яка з побожністю — побожність є станом чистої сугестії або самосугестії — вислухала богослуження, вийшовши з церкви, буде звичайно більше ніж коли инде настроєна до добродійности.

Релігійна сугестія є взагалі для психолога незвичайно цікава, власне тому, бо вона впливає на всі інстинкти маси і заставляє їх до особливо сильних прояв. Вона дозволяє нам оглядати вплив масової сугестії — сказати-б — під мікроскопом. Релігійні сугестіонери вживають все і всюди тих самих способів. Отже передовсім слова, все повторювані твердження, патетична мова, яка будить то надії то страх, загадочні, містичною незрозумілості чаруючі фрази, вкінці символічний церемоніал, молитви й літанії, відправлявані часто в незрозумілій для маси мові, як латина, санскрит, і т. д.

Орієнт був у всі часи багатий на таких сугестіонерів, по части переконаних пророків, по части на половину або і в цілості ошуканців. Аль-Галадж, якого суфі, містики ісламу, вважають великим святом, мав бути чоловіком, який знав трохи альхемію, а поза тим був зовсім непросвічений, та за те енергійний і впертий, відважний супроти авторитетів, чоловіком, який вмішував ся до високих річий, старав ся валити правительства, голосив науку інкарнації, виступаючи перед королями як шіит, а перед простим народом як суфі. В екстазі кликав: »Я Бог!«, а до своїх учеників говорив: »Ти Ной!« »Ти Мойсей!« »Ти Магомет!«, додаючи: »Я казав їх душам вступити в наші тіла«. Або говорив зовсім безглузді фрази, прим.: »Отсе сходить ясний Бог світла, що світить своїм світлом«. Удавав, що мо-

же творити чуда, прим. простягнувши руку і взяти її назад наповнену мошусом або монетами, які розкидав поміж глядачів. Або схоплював неначе з воздуха овоч, одначе один з очевидців каже, що той овоч, коли його хто инший брав у руки, перемінював ся у гній. Один чоловік захорював і хотів яблока, одначе не можливо було такого яблока дістати аж доки Аль-Галядж не простягнув руки і не взяв її назад з яблоком, про яке сказав, що воно з райського саду. Один з присутних завважив, що райські яблока не псують ся, а в сїм є хробак. »Се тому, — відповів Аль-Гяллядж, — бо воно з місця вічності зступило в вітчину дочасности, тому зіпсоте знайшло шлях до його серця«. Ся відповідь подобала ся присутним ще більше ніж саме чудо. Аль-Галляджа в кінці (922 р. після Христа) серед важких мук страчено. Та його однодумці не хотіли вірити в його смерть, хоч його голова була якийсь час виставлена на публичне видовище, й говорили, що се якесь звіря в його подобі понесло смерть. Який великий був його вплив на сучасних, видно з того, що вважали за потрібне запрягати книгарів, що вони не будуть купувати ані продавати його писань*).

В магометанській Орієнті стрічаємо скрізь такі типи, аж до наших часів, коли в Марокко й деінде пророки голосять »свату віру«. Такий святий з політичною закраскою, в якого характері самосуггестія і сьвідоме ошуканство спливають ся разом без ясно зазначених границь, може все викликати масові рухи, які іноді можуть перейти в правильну війну, що загрожує державі й династії.

В Європі середні віки були зовсім переняті релігійною суггестією. Папа, який без значнійшої армії був більш могутий ніж королі й цісарі, був плодом релігійної суггестії. Про хрестоносні походи вже згадувано як про примір суггестії, в якім разом спливали ся віра й інстинкт рабованя. Здобуте Єрусалима в першій хрестоносній поході показує, як релігійне одушевлене і садистична розкіш можуть злучити ся в найдикшу екстазу вбиваня. Всі тогочасні справоздавці оповідають, що кров убитих в мошеї Омара стояла високо на землі. Очеви-

*) E. G. Browne: A literary history of Persia, I., ст. 428—36.

дець Раймонд д'Ажіль оповідає, — без сумніву зі значною пересадом, яку треба приписати очевидно самосугестії, — що кров сягала їздцям аж до колін. Коло 10.000 осіб, мужчин, женщин і дітей, убито тут, говорить Фульше де Шартр. Побожний Голфрід, який не брав участі в сій кровавій купелі, пішов з трьома товаришами без зброї і босий до церкви сьвятого гробу. Коли про се розійшла ся звістка серед християнського війська, всі зараз поскидали свою окровавлену одіж і пішли з голими головами й босі до церкви воскресеня, наповняючи цілий Єрусалим своїм зойком і плачем. В цілім місті лунали тільки покутні псалми і слова Ісаїї: »Ви, що любите Єрусалим, радуйте ся разом з ним«. По тій побожності повбивано всіми можливими способами всіх осталих мешканців міста: одним поштинано голови, других повбивано стрілами, инших примушено скакати з веж, ще инших спалено на повільнім огні*).

Здобуте Безіє підчас хрестоносного походу проти Альбігензів дає зовсім подібний примір екстази вбиваня, полученної з рабунком. »Наші не щадили ані стану ані пола; вбили 20.000 осіб; ціле місто сплїндроване і спалене; дивно лютував Божий суд«, — читаємо в звіті до папи. Ті самі властивости повторяють ся з монотонністю масових сугестий в ночі Вартоломея, яка зрештою тягнула ся майже цілий місяць.

В сучасній історії Оріенту дає бабістичний рух повноту характеристичних властивостей для дослідів над релігійною сугестією. Хоч оснуватель релігії Баб був ледви знаний особисто, — тільки дуже мало його однодумців бачили його на свої очі, — і хоч він в своїх нудних, дїтвацьких писаннях ніколи не підносить ся на висоту свого естетичного взірця, Корану*), одначе, завдяки загальній корупції шїтського духовенства, яка причинила ся до зросту його науки, викликав він сильний і для перської держави небезпечний рух, який між ин. замїтний тим що показує до якої відваги здібні Перси, яких уважають трусами, коли їх захопить релігійне одушевлене. Рїзня бабі-

*) Raymond d'Agiles, цитовано на основі Michaud: Histoire des Croisades, livre IV.

*) Бега-Уллаг, який продовжав діло Баба, без сумніву значно перевисшав свого попередника інтелігенцією.

стів у Тегерані в 1852 р. з приводу атентату одного з членів секти на шаха показує в найяскравішій формі з одної сторони екстазу вбивання, з другої екстазу мучеництва. Одного бабіста вбив брат і сини великого везира разом з слугами й порубали на кусні, одного міністер заграничних справ з одним висшим урядником, одного професори університету, одного видали артилеристам, які найперше викололи йому одно око, а потім привязали до армати і рвали на кусні, одного дістали на забите тегеранські купці, одного інфантеристи, одного видали товпі, яка була його кулаками, камінем і палицями, аж доки не згинув, — і т. д. Хана Гаджі Сулеймана мучили як і багатьох інших бабістів тим способом, що робили ножем діри в його тілі і вкладали туди запалені свічки. Так водили його по місті доти, аж свічки вигоріли і гніт горів далі насичений товщем його тіла. Потім прибили йому до босих ніг розпалені підкови і так його знов водили по місті, в кінці повиривали йому всі зуби і повбивали в голову. Аж тепер він умер; його тіло розчвертували і виставили на чотирох брамах міста на видовище. Серед тих страшних мук він весь час виголошував вірші, в яких в суфійським стилі оспівував свою любов до Бога. Жінки й діти, яких покровавлених на цілім тілі з запаленими гнотами в ранах, гнали через місто батогами, ішли наперед, танцюючи і співаючи: »Справді, ми приходимо від Бога і до нього знов вертаємо«. Геройство тих жертв оставило на населеню Тегерану на довгі літа незатерте вражінє і приєднало бабізму тисячі й тисячі вірних*).

Французський соціольог Тард**) досліджував різні роди мас, з яких найважніші є маси демонструючі і ділаючі. В перших »завважають ся дві властивости, які мають в собі щось жіночого: дивно яркий символізм з особливо бідною уявою для вишукування тих символів, які все ті самі і повторяють ся аж до змудження. Прапори, статуї, реліквії, иноді відрубані голови на списі, оклики або крик, псалми або пісні, ось майже все, що во-

*) Див. Gobineau: Les Religions et les Philosophies de l'Asie centrale (Париж 1865), ст. 301—7, також офіційльний звіт в А.-Л.-М. Nicolas: Seyyed Ali Mohammed dit le Bab, Histoire, ст. 437—45.

**) L'Opinion et la Foule, ст. 38 і д.

ни вміли винайти для висловлення своїх почувань. Та маючи мало ідей, вони тим більше держать ся їх і без утоми викрикують ті самі оклики і повторяють на ново той сам похід».

Ділаючи маси можна на думку Тарда поділити на люблячі й не люблячі: »Але на яке справді плідне діло обертають люблячі маси свою діяльність? Не знати, що шкідливіше, ненависть чи любов, проклони чи одушевлене маси. Коли вона реве, захоплена канібальським шалом, тоді вона очевидно погана; але коли вона з поклонами стелить ся під ноги одного з своїх земних ідолів, випрягає його віз і бере на свої плечі, тоді звичайно півбожевільний чоловік як Масаніельо, дикий звір як Марат, генерал шарлятан як Булянже є предметами її ідолопоклонства, яке творить диктатури й тиранії».

Одначе є »відміна люблячих мас, яку бачимо дуже часто і яка грає дуже потрібну й дуже спасенну суспільну ролю і творить противагу всего того злого, що коять всі інші роди мас. Се маса серед съвята й радости, залюблена сама в собі, опяніла від радощів сходить для самих сходить... Очевидно, не вся продукція полягає на будованю домів, вироблюваню меблів, одежи, предметів поживи. І суспільний мир, суспільне єднане, які дістають свою поживу від народніх забав, веселих сходить, періодичних съвят цілого села чи міста, коли всяка сварка на хвилю розпливаєть ся в спільнім бажаню бачити ся, дотиркати ся себе взаїмно, симпатизувати з собою, той мир, те єднане, се плоди, які мають не меншу вартість як плоди землі, вироби промислу... Як можна би в кінці, після съвяточних мас, забути про жалібні маси, які під тягарем спільного болю йдуть за домовиною приятеля, великого поета, національного героя? І вони є сильними стимулами для суспільного житя; спільною жалобою так само як спільними радощами вчить ся народня маса лучити всі окремі волі спільним звязком». Є се товариські інстинкти, як і тут зазначає Тард як плодючий елемент душі маси.

Зрештою треба розрізнити два головні роди мас, які в своїй сути і в своїм діланю виказують немало важні ріжниці: маси **місцеві й розкинені**. До першої категорії належить кожде випадкове збіговище на вулиці, круг слухачів ораторської

трибуни або сцени, громади демонстрантів, борців на барикадах і т. д.; до другої належать люди, які підлягають сугестії тих самих книжок або газет, які розвивають ся в такім самім середовищі, люди, які зрештою живуть іногді зовсім далеко один від другого, навіть не знаючи нічого взаїмного про своє істноване. Остання категория звязана з собою особовою сугестією і сугестією середовища; за те не підлягає вона так безпосередно як місцеві маси міжсугестії; вони не бачать себе й не чують і мусять вдоволяти ся свідомістю того, що кругом у світі інші люди читають ті самі книжки й газети і так само підпадають під їх вплив, або що вони окружені тисячами або й мільонами людей, які їм особисто незвісні, але з якими лучить їх спільний звязок мови і традиції і тим самим способу думання й життя. Се останне відносить ся до націй як до мас. Ділане розкинутих мас не є так дуже обмежене часом і місцем, як місцевих; сугестія є тут менше остра і не так легко доходить до екстази або паніки. Розширене знання читання в наших часах уможливило більший вплив ідей на віддалене і через те зробило розкинені маси особливо важним чинником. Одначе вони в своїй сути не ріжняться від місцевих мас і є так само »нетерпимі, горді, безкритичні, зарозумілі, тай думають, називаючи се публично опінією, що їм усе мусть уступити, навіть правда, коли вона стоїть їм на шляху« (Тард).

За те в своїй сути ріжнить ся від маси **корпорация**, союз одиниць з спільними матеріальними або духовними інтересами. Хоч сугестія й тут має свій вплив, одначе круг представлень в корпорациі опираєть ся переважно на річевім і професійнім знаню, себто є раціональний і критичний.

Взаїмний вплив між одинцею, творчою, провідною або пануючою особистістю, і між масою, яку сотворила сугестія і яка виступає під впливом сугестії, творить ієрархию. Всі »рухи«, які знає історія, воєнні й мирні, се прояви сугестії. В сугестивнім опянію виграєть ся битви, переводить ся повстання й революції. Культури повстають, змінюють ся й опадають під безнастанним, повільним і постійним впливом сугестії середовища. Острі сугестії впадають найбільше в очи. Характеристичні приміри сього знаходять ся на кожній сторінці історії.

Діяльність такого Алькібіада, Демостена, Гракха, Цезара зродила ся очевидно з потреб часу, але під психологічним оглядом опираєть ся на сугестії. Виголошена з великою ораторською штукаю і грубими ефектами промова Антонія над трупом Цезара довела Римлян до такої екстази вбивання, що вони роздерли на кусні одного народнього трибуна, Гая Гельветія Цінну, тільки тому, що він випадково називав ся так само, як претор Люцій Корнелій Цінна, який публично виславляв убийників Цезара. Нарід сповнив се страшне діло, як оповідає Аппіян, ані не хочучи чути про те, що оба Цінни мають спільне тільки назвище. Відомий є вплив сугестії таких людей, як Людовик XIV., шведський Кароль XII., Наполеон I. Вольтер був визначний сугестіонер, який різними способами витискав на сучасних своє особисте знамя, і то далеко поза границями Франції. Наймогутнійші монархи того часу бачили точку своєї гордості в тім, щоби з тим переписувати ся, а його замочок Ферне став відпустовим місцем для побожних прихильників. Сугестія Руссо витискає своє знамя на гіперсентиментальнім часі безпосередно перед революцією, а його ідеї всякають в теорії революції й оставляють слід з усіх областей духового й політичного життя XIX. столітя. »Його любили — пише Ж. Леметр — і багато любить його ще й тепер; одні, бо він мистець ілюзій і апостол абсурдів; другі, бо він між славними письменниками сотворіне з нервів, слабости, гріху, болю і мрій«. Руссо иншими словами був власне одною з натур, що відзначають ся тими нелогічними, ірраціональними властивостями і тими імпульсивними тенденціями, які найбільше надають ся до того, щоб сугестіонувати маси.

Французька революція се найбільш обемисте repertorium для проявів масової сугестії. Безкритичне розфанатизоване доводить то до жертволюбивости, як на звіснім нічнім засіданню з 4. на 5. серпня 1789 р., коли заступники всіх трьох станів з міжсуггестивним одушевленем суперечничали в відреченю від привілеїв, то до геройства подвигів революційних війн, то до екстази вбивання в вересневих днях. Сентиментальні съята братаня міняють ся з різнями, підчас яких часто виступають канібальські риси, і страх, садизм і інстинкт рабованя сплива-

ють ся в одно. Рідко виступає так ясно власть кличів як тоді; все лунають оклики »vivat« і »pereat«; рефрен »ea ira« будить надії а страшне »a la lanterne« в ту мить викликає в масі відповідні настрої й рухи; в словах »третій стан«, »нация«, »нарід« міститься ся магічна сила, коли тимчасом слова »аристократ« досить, щоб пустити в хід інстинкт вбивання маси, а слово »veto« впливає як червоне сукно навіть на тих, що нерозуміють значіння того слова. Французька революція взагалі стає зрозуміла тільки в сьвітлі сугестії, тої альфи й омеги психози маси.

Зовсім такі прояви виступають в російській революції 1905-ого і дальших років з її боротьбою за свободу, бунтами, програмами, страйками й епідеміями вбивання.

Дальшим цікавим приміром острої сугестії з сильною за-разливістю є афера Драйфуса. Ніколи перед тим ніяка судова справа не зробила такого вражіння на цілій земській кулі. Справа Драйфуса показала, до якого величезного значіння дійшла в часах читання газет розкинена маса.

III. Суверенна маса.

Парляментаризм є очевидно наймогутнійшою з усіх сугестий середовища наших часів. Як новий сьвітогляд, якого засобами влади є не релігія, не страх перед тим сьвітом, тільки політика, примус легітимованого конституцією ділання маси, безособовий і немилосерний примус, який скривається під іменем свободи, парляментаризм виріс з лібералізму й демократизму. Головна помилка лібералізму лежала в тім, що він побудував свою програму на двох основних прінципах, які мусіли би взаємно виключати ся: на свободі й рівності. Тому в своїй історичній ролі лібералізм став перше всего каміннярем на службі демократизму, нової сили, яка, опираючи ся на ідеї рівності, захопила керму в свої руки. Свободу демократизм, розуміється, також признав за свою, одначе був готов її позбути ся, коли-б ті оба прінципи попали з собою в конфлікт. Демократизм став для XIX. століття тим, чим була римська церков для середніх віків: *sacrosancta*, непомильна інституція, яка шукала своєї основи в сьвятій природі. Як релігійна віра в середніх віках,

так і демократизм усе переняв своїм духом: штука й література, товариські форми й ноша, все стало демократичне. Все, що стояло демократизмови на шляху, зметено, а щоб завершити своє пановане над світом, почав він в кінці при помочи машинових гармат, залізниць і преси звертати лїнїву Азию з її тисячлїтних шляхів.

Свїт знав і давнїше репрезентативнї системи. Інституция станїв давала становим інтересам, солїдним клясовим інтересам їх заступництво; кождий стан обороняв свої інтереси, почував себе на певнїм ґрунтї, знав, що йому принесе користь а що шкоду, і через те важко було збити його з шляху при помочи сугґестії. Та тепер утворено систему, на якїй основї кожда одиниця заступає в нутрї і на верх якусь часть — може одну дво-мїліонову, може одну двацять-мїліонову — держави з усїми її безконечно рїжнородними інтересами. Кожда одиниця заступає в дїйсности цїлу державу в мїкрокосмі, а кождий народнїй заступник заступає знов певну, основними законами означену скїлькїсть тих мїкрокосмїв, стїльки і стїльки частий держави. Одначе ясна рїч, що одиниця не може заступати держави як цїлости, якїй інтереси тїльки немогї можуть обняти, з тою самою яснїстю, що свої власнї, добре означенї клясовї інтереси, якї вона добре знає. Думали, що через демократичну систему осягнуть ся заступництво абстракций і догм; справа представляєть ся на жаль так, що полїтика дає тим ширше поле для сугґестії, чим менше мїстить конкретних реальностей. В тїй самїй мїрї, як розпливають ся понятя, панують фрази, якї мають закрити неяснїсть думки. Десятьнацятьє і двацятьє столїте є власне в визначнїй мїрї перїодом фрази й полїтичної сугґестії.

Полїтична істория наших часїв стала нудна, вона вже не є історїєю особистостей, тїльки історїєю числа голосїв. Модерна полїтична хронїка посуваєть ся від виборїв до виборїв, її зміст творять принятї й відкиненї проекти законїв, партійнї пересуненя, голосованя, заяви довїря й недовїря і змїни мїністрїв. Одначе всї ті партійнї провідники, бувцї, теперїшнї й будучї мїністри, се тїльки імена з означеним партійним звуком, але безособового змісту; може сей чи той і запишеть ся

в пам'яті, бо незвичайно довго вдержав ся на міністерськiм фотелі, або підчас його урядованя стала ся якась особливо важна подія, одначе тільки рідко мати-муть вони в пам'яті як індивідуальности; всі вони вилиті в ті самі парламентарні форми, їх діяльність, се океани слів. Найбільш індивідуально виступають -охвєне лдоээд хі од 'ввццо хиньинєрдлєє идлєзніи онцєвнєє эп дить ся в части поза парламентарною машинєрією. Зрештою властивости державного мужа є в наших часах радше перешкодою для того, хто хоче зробити політичну кар'єру, бо його розуміє справи робить його менше податливим супроти домагань мас. Коли в 1901 р. Данія перейшла до парламентаризму у властивім значіню слова, один з нових міністрів, що означали зміну системи, заявив публично, що »минули часи річєвого знаня«. Тими словами схарактеризував він коротко й ясно суть парламентаризму. Парляментаризм не питає, яка політика влучна й розумна, тільки, чого хоче маса. Його наука перенята містичним представлєнєм, що маса має божєський інстинкт, який є більш непомильний ніж усяке річєве знанє.

Та коли від політика не вимагаєть ся здібностей державного мужа, то він потребує иншої здібности: здібности провадити масу. Він мусить оставати в постійнім звязку з примітивною душею маси, мусить усе мати приготовані слова, яких запалюючий вплив на маси йому відомий, і мусить уміти проголошувати ті слова все з таким самим одушевлєнєм, щоби вдержати суггєстию.

Політична пропаганда складаєть ся з отсих гєловних частий: 1) Підношенє перших партийних догм, яких суггєстия впливає запалюючо на настроєних з матеріяльного інтерєсу, з привички або з темпераменту. 2) Нападанє на противників, яких злобність і глупоту представляєть ся то з патєтичним обурєнєм то з іронією; натура політичної боротьби спричинює, що для таких нападів ніколи не забракнє матеріялу. 3) Підношенє вартости й ідеалізму власної партії й її провідників, при чім пропаганду підпомагає вразливість маси на мельодраматичні противєнства: примітивна народня естетика любить грубу характеристику: чорнє проти білого, благороднє проти підлого. 4) Менше або більше укриті обіцянки матеріяльних ко-

ристий на випадок, коли партія прийде до влади або вдержить ся при вже здобутій влади.

Про всім тім фраза є скрізь найліпшим способом для сугґестіонера. Кождїй тверезий дослідник може що дня мірити силу сугґестії студіюванем політичних промов і їх відгуку — газетних статей. Найгрубші перекирчуєня правди і найбільші безглуздя поликаєть ся зовсім легко; засугґестіоновані в означенім напрямі слухачі не реаґують, — або тільки елементарними вибухами гніву, — коли апелюєть ся до них при помочи льогіки; річеві докази нічого не значать супроти виказаня, що противник перед дваццяти роками заступав думку, яка ріжнить ся від його теперішнього погляду. Коли давнійший міністер А. докаже, що теперішній міністер Б. зробив велику помилку, то сей думає, що вийшов чесно з цілої афери, коли може публіці пригадати, що А. має на своїй міністерській совісти таку саму помилку; слухачі тішать ся і ніхто з них навіть не подумає, що помилка міністра Б. не стає через те менша, а її наслідки лекші. Замітна є також легкість, з якою партийні провідники сьогдня можуть перекоувати своїх прихильників про знаменитість партії, з якою заключили союз, коли вчєра, як ще знаходили ся в опозиції до тої самої партії, представляли їх як вершок усього злого, — і навпаки.

Виборча агітація прибирає в ріжних краях менше або більше яркі форми. Англ.-Сакс. звісні з своїх великанських виборчих реклям. В Франції борють ся кандидати при помочи афішів ярких красок, де виставляють себе й понижають свого противника; ся словесна боротьба має для маси таку саму притягаючу силу як прим. боротьба когутів. Про особливо поучаючі для психольогії мас виборчі відносини в Угорщині пише кореспондент “Koelnische Zeitung” в цвїтні 1910 р.: “Добрий тузин ріжних підприємств існує тільки для того, щоб заосмотрювати кандидатів у добрі агітаційні засоби. Найбільшу роль відграють тут прапори. Крім того мусить кандидат не тільки для виборців, але також для членів їх родин постарати ся о букет з пестрих пер до капелюха, а на тім букеті виписанє його імя або навіть портрет. Мусить ся також роздати пестрі стяжки, гужики, а навіть цигарниці з іменем кандидата. Одно новозало-

жене підприємство вибрало собі за спеціальність виготовляти й друкувати карикатури виборчих противників і віршовані пасквілі на них. Треба тільки подати партійну приналежність кандидата і якусь з його слабих сторін, — і за 50 корон дістанеться до дому тисяч штук карикатур і віршованих пасквілів. Інше підприємство видає газети для окремих сіл, де величається кандидат і нищить його противника; ті газети розширюється що тижня в тисячах примірників... До того не перевелося також безпосереднє розділюване грошій між виборців, не вважаючи на всі законні заборони... Обіцянки нині вже не мають впливу. Давнійше бувало, що кандидат побідив, бо вмовив у своїх виборців, що на випадок його вибору не будуть платити податків, або ціни яець підуть в гору... Та все ще виходить найдешевше, коли кандидат впаде на якийсь добрий помисл для своєї виборчої кампанії. Так прим. один з кандидатів підчас останніх виборів наймив кількох акторів, щоби вони повбиравши ся в маски найславніших політичних провідників Угорщини, об'їздили села його виборчого скруга і в пламенних промовах величали його кандидатуру. Виборці зловилися на се й вибрали його, бо-ж прецінь поручали їм його найславніші політики, Аппоні, Кошут і Угрон.

Що-до парляменту, то й він творить «масу» з усіми її характеристичними рисами: складається з людей різного походження, соціального положення і різних професій, яких лучить не річеве знане в спільній області, тільки та випадкова обставина, що оден з них дістав кілька голосів більше від свого противника. Також в парляменті проявляється жах маси перед нудними річевими виводами, які зрештою вже хоч би тому зайві, бо становище, яке мають заняти послі супроти даного предложеня, вже заздалегідь означене політичними формулками кожної з партій. Парляментом володіє міжсуггестія політичних формул. Кожде предложене кладеться на Прокрустове ложе догм. Палата найчисленніше зібрана і має найчисленнішу аудіторію в тих великих днях, коли ведеться боротьба за загальні політичні принципи. »Можемо все — гово-

рить Мен*) — читати дебати палати послів, де всі виводи полагають на дуже слабоньких загальниках і дуже сильних особистих увагах. На уяву чистої демократії має той рід загальних формулок дивний вплив. Буде все легко придбати у нас послух для загальних тверджень, виголошуваних з запалом, хоч їх ніколи не справджено і не можна справдити».

Очевидно, палата може виробляти й добрі закони. Одначе є вони, як завважає Ле Бон, все ділом одиниць. »Вони стають шкідливі аж тоді, як цілий ряд нещасливих поправок перемінить їх у колективний твір«. При кожній конкретній справі знайдуться очевидно послі, які знають їх ліпше від інших і які стараються переперти свій погляд. Та їх становище важке і невдячне, бо вони мусять воювати річевими аргументами проти загальникових привидів, яких не можна поцілити. При тим позитивний зміст дебат затирається звичайно великою обильністю особистих нападів і відповідей. Та все таки в одній точці посол серед всяких обставин зберігає свою самостійність: де ходить о інтереси його виборчого округу. Часто походить він сам звідти і тоді має для тих справ конкретне розумінє, яке оберігає його від впливу абстракцій і узагальнень. А як ні, то в кождім разі з обороною інтересів виборчого округу звязаний його поновний вибір, а мандат є також одною з тих реальностей, які можуть переломити силу суггестії.

Взагалі-ж доволі ясно висловляється та термінольоґія, яка відріжняє »річеві« й »політичні« причини. Перші висувають на перший плян в агітації, але побіду відносять другі. »Політичні причини«, се причини, що стоять в звязку з численними партійними й особистими інтересами і з пануючими суггестіями. Коли-ж в кінці осягнуть ся згоду між річевими й політичними причинами, то в результаті маємо компроміс, в яким більшу або меншу часть »річовости« неутралізує ряд постанов, які противлять ся річевим причинам, бо кожда з партій старається передовсім переперти ті домаганя, до яких вона прикладає найбільше значіне, що окуплює уступками в інших точках, які мають для неї меншу вартість. Такий компроміс, при яким зма-

*) Шлюс Le Bon в Psychologie des Foules, ст. 177.

гає до чогось розумного уступає перед змаганем до того, щоб до певної міри вдоволити всі партії, буває часом гірший ніж чисто негативний результат, бо користь, яку можна мати з такої реформи мимо всіх її викривлень, може за дорогого коштувати.

Політична пристрасть, яка серед народньої маси вибухає особливо в дні виборів, може також захопити парламентаризм з такою силою, що сугестія піднімаєть ся до екстази, і звірячі інстинкти маси роблять собі простір через вите, бійку, нищене парламентарного інвентаря. Иноді вживаєть ся галасу для тактичних цілей, прим. для робленя обструкції іт. д. Рух зачинаєть ся тоді як добре обчислена метода для осягнення означеної ціли, одначе швидко галас починає впливати так само гіпнотизуючо, як оклики «гу-гу» вючих дєрвішів або гук барабанів шаманів, і галас обструкції переміняєть ся в екстазу. Такі прояви вибухають часто в австрійськїм і в угорськїм парламентаризмі.

Такі самі риси знаходимо в звіті петербургського кореспондента «Journal des Debats» з російської Думи з початку 1910 р.: «Переважна часть послів приходить на засіданє з великою свиставкою. Коли Р. хоче говорити, починає лунати свист на лавах правіці. Коли-ж відповідає йому П., лівіця вітає його страшною котячою музикою. Президент тратить голову і в своїй безсильности даром стараєть ся привернути бодай вид порядку, коли тимчасом в салі лунає рев і літають лайки, грозять п'ястуки і викривляють ся обличчя».

При тім цілім «культі інкомпетенції», як Еміль Фаге називає модерний парламентаризм, можна би дивувати ся, що сьвіт власне за панованя парламентаризму зробив у богатьох областях такі великі й очевидні поступи. Власне факт, що панованє парламентаризму сходить ся що-до часу з великим зростом цивілізації і через те й могучости європейсько-американського сьвіта, так заскочив орієнтальні народи, що вони один за другим і собі зачинають заводити парламентаризм як великий лік на всю біду й нужду. Одначе сим не сказано, що між демократизмом і цивілізаційним поступом ХІХ. столітя мусить істнувати причиновий звязок; адже історія шукає початків мо-

дерного цивілізаційного розвитку в періодах, які попереджають заведення нових політичних форм. Значіння тих нових політичних форм лежить передовсім в тім, що вони сьвіжим, бурливим силам, які нові часи поклали до життя в різних областях, дали свобідний простір розвитку. Вага лежить тут не в якихсь знаменитих прикметах, властивих демократизмови парламентаризмови, тільки в чисто негативнім факті, що зломано абсолютизм, опертий на соціальних відносинах, які вже давно пережили ся. Принципіяльна меншеартність абсолютизму в порівнянню з репрезентативними формами правління лежить власне в тім, що абсолютизм не може бути реформований, не переставляючи бути абсолютизмом, коли тимчасом репрезентативна система дає нам в своїх розтяжимих рамках безмежне число можливостей. З тих можливостей дав нам хід подій одну, яка певне не є найліпша. Одначе вже через те, що повалено старі обмеження, увільнено могутню, звязану енергію, і сей розвиток сил характеризує дев'ятьнацятье і двацятье століте. Він навіть через реакцію здорової натури проти шкідливих впливів злагіднив до певної міри діланя нових невзгодни, які криє в собі демократизм. Він викликав ряд ріжнородних рухів, опертих в части на річевім знанню й розумі, які в вирі боротьби богатьох суггестий за пановане віднесли побіду і змогли управляти парламентами, як прим. гігієнічні змаганя, ріжні соціальні рухи і т. д.

Взагалі самоуправа народів проявила від самого початку таку масу ідеалізму, який не вважаючи на всі похибки, переніс розвиток через багато пропастий. Той сам розвиток сил і той сам самопевний ідеалізм спричинив, що заведення парламентаризму в різних орієнтальних державах повело до очевидних цивілізаційних поступів. Як хорий, що вірячи в своє оздоровлене, їде до Люрд, серед корисних обставин наслідком само-суггестий може вернути здоровий домів, так і нація, що бачить в парламентаризмі свій соціальний Люрд, може — та в кождім разі тільки на хвилю — через незвичайну силу суггестії маси осягнути спасене.

Одначе безперечний людський досьвід учить, що кожда духовна сила і кожда ідея затрачує ідеалізм в тій самій мірі, в

якій її пановане укріпляеть ся й набирає певности. Коли все остає ще досить реальностей, можна осягнути корисні результати; та режім, який опираєть ся переважно на припадковостях суггестий і тільки в відношеню до меншої частини на реальних суспільних інтересах, засуджених на неминучий упадок. В Європі знаходив ся парламентаризм в останніх десятиліттях в стадії швидкого занепаду; темпо не є в усіх державах таке саме, але напрям розвитку виступає з лівністю скрізь. Коли на першій періоді демократизму витиснув своє знамя тип ідеалістично настроєного політика, який уважав політику за змагане до найліпшої рівноваги сил, слідуєчий період став періодом партійних політиків, яких горизонт обмежений інтересами власної партії; в третій періоді домінує діловий політик, для якого політика є тільки змаганем до утворення або вдержання такої рівноваги влади, яка була-б корисна його власним інтересам. Є се тип, який характеризує Еміль Фаге отсими словами: »Є се нуль що-до особистих думок, середньої вартости в своїм вихованю, поділяє інстинкти і пристрасть маси і в кінці не має ніякого іншого виходу, як тільки бути політиком, бо коли-б замкнути для нього політичну кар'єру, вмр би з голоду«.

Правдоподібно знаходимо ся тут в останній стадії модерного демократизму. Культурний розвиток мусить шукати нових форм. Треба вистерігати ся модерного пересуду, що крім абсолютизму й парламентаризму нема нічого третього. Адже репрезентацийна система дає можливість поступати в напрямі уліпшених, відповідно до потреб ріжних народів і держав змінюваних конституційних устроїв, які в висшій мірі ніж теперішні давали-б ріжним суспільним вартостям таку репрезентацию, якої ті справедливо можуть домагати ся. Ми визволили ся з кайдан абсолютизму, одначе можливо, що се тільки перший крок на довгій шляху. Закон розвитку буде в кождім разі сильніший ніж догматизм, який думає, що форма сьвятого парламентаризму установа на віки.

III.

ПОЛІТИКА ЯК ВИСЛІВ МОРАЛИ МАС.

I. Держава. Мораль одиниці і мораль маси.

Ріжні є проби дефініції держави. Вони часто такі абстрактно філософічні, що цікавлять як гра думок, одначе для зрозуміння сути держави не дають нічого позитивного. Поминувши такі метафізичні поясненя, ті дефініції обертаєть ся звичайно то кругом того моменту понятя держави, який творить і нормує право, то кругом звязку держави з найпрімітивнішими соціальними творами, родиною і родом. Ціцero вважає державу »правною спільністю«, а теоретики права природи в XVII. і XVIII. століттю бачили в ній результат »суспільної умови«, яку не конче треба розуміти як точно формулований договір, що вийшов з свідомого акту волі, тільки як короткий вислів взаїмного зобовязаня, яке є передумовою кожного звязку. Вже Гоббс своєю теориєю, що держава повстала як спосіб проти »війни всі проти всіх«, дав клясичне сформуловане того понятя, яке вважає державу вислідом змагань поставити на місце самоволі правні норми. Новійші теоретики як Анрі Мен бачать в державі результат дальшого розвитку від родини й роду.

Недавно Франц Оппенгаймер в своїй праці про державу*) розсліджував понятя держави з соціологічного становища. Він означає державу як »що-до свого повстаня зовсім, а що-до своєї сути на перших ступнях свого розвитку майже зовсім суспільну інституцію, накинену побідною людською групою побідженій з одинокою цілю управильнити пановане першої над другою й забезпечити його проти внутрішніх повстань і внішніх нападів. А пановане не мало иншого кінцевого наміру, як економічний визиск побіджених побідниками«. Оппенгаймер розріжняє »економічні засоби«, під якими розуміє »власну працю та еквівалентну виміну власної праці за чужу«, і »політичні засоби«, себто »присвоєне чужої праці без винагороди« або иншими словами рабунок; в державі бачить він

*) "Die Gesellschaft", видає Мартин Бубер, т. 14—15.

організацію «політичних засобів». Зі здобутем добичі й невільників основано державу. Вона має форму панованя і зміст економічного визиску людських робочих сил і веде економічну диференціацію та творене суспільних кляс, яке вже почало ся в переддержавній стадії, до швидшого розвитку.

Обстанову, що кожда держава є клясовою державою, старали ся пояснити теорією первісного назбираня землі й капіталу в руках одиниць, так, що розумні і спритні збирали маєток, а нездарні й розтратні попадали в бідність і ставали залежними від них. Безосновність тої теорії виказує Оппенгаймер в своїй меншій студії**), по части вказуючи на найстаршу історію, де ми все зустрічаємо ся з відносинами поневолення, а не підчиненя, а по части при помочи соціологічно-економічної дедукції: Всі теоретики права природи згідно приймали, що диференціація суспільности на кляси відповідно до доходу й маєтку аж тоді могла почати ся, коли вже вся земля була занята; доки чоловік мав доступ до вільної землі, не приходило йому на думку вступати в службу інших. Теоретики права природи приймали, що хвиля повного занятя землі мусіла при сильнім зрості первісно ще дуже нечисленного населеня наступити дуже швидко і так дати початок до поділу на кляси. Та Оппенгаймер обчислив, що та хвиля навіть у Німеччині ще не була би наступила, а тим більше в рідше заселених краях. »Коли число моргів плодючої землі цілого сьвіта поділити через число людей, то вийде, що кожній родині, зложеної з п'яти осіб, можна би призначити пересічно трицять моргів (що автор уважає для пересічного господаря достаточним до виживлення родини), а ще все таки коли дві третини планети не були би заняті«.

Оппенгаймер виходить з загального тепер погляду, що соціальні форми, оперті на родині, є первісні та що з них розвинула ся держава. Таким чином признає він також »переддержавні«, первісні відносини. За те такий визначний дослідник історії як Едвард Маєр каже, що »державний союз мусимо не тільки в понятю, але також історично вважати первісною фор-

**) "Die Zukunft" з 29 січня, 1910.

мою людської спільності, власне як той соціальний союз, що відповідає людській череді і своїм походженням є старший від людського роду, якого розвиток тільки став можливий в тім союзі і при його помочи». Полові звязки не можуть бути первісними, бо в сій області на примітивнім ступні «зустрічаємо пестру масу дияметрально противних устроїв», і «ніякого з тих ріжних устроїв не можна вважати природно конечним, виролім з вродженого почуття чоловіка*»). »Так само в організації полового життя і в устрою родини — в найширшім розумію сього слова — не зустрічаємо природно конечного твору, який можна би вважати корінем всеї людської спільності, всіх соціальних звязків, тільки навпаки авторитативні устрої, які в границях вже існуючого соціального звязку управильняють полове жите і становище дітей. Те управильнюване повстає й проявляєть ся не спонтанічно силою природного інстинкту, — сей веде тільки до неуправильненого полового акту, до свободних полових відносин, — тільки його вплив проявляєть ся через обичаї, а за тими обичаями стоїть зверхній, державний примус*»).

Та коли ми навіть згідно з Едвардом Маером, якого аргументації треба признати переконуючу силу, мусимо початок держави перенести не тільки в передісторичну, але навіть в передлюдську епоху, то все таки представлене Оппенгаймером понятє про повстане держави остане психольогічно вірне. Держава є організація боротьби. »Державою« називаєть ся людська спільність, оглядана з агресивно-дефензивної сторони; оглядана з товариської сторони називаєть ся вона »суспільністю«. Держава повстала як орудє для цілий рабунку й оборони перед рабунком, отже не на те, щоб покласти кінець »війні всіх проти всіх«, тільки щоб надати війні міцнійші форми і зробити її успішнійшою. Держава й суспільність не є дві інституції, які існують побіч себе й незалежно від себе, тільки вони перехрещують ся взаїмно, входять одна в другу і зросли ся в нерозривну цілість.

*) Eduard Mayer, Geschichte des Altertums, 1. том, 1. половина (Einleitung, Elemente der Anthropologie), 3. виданє. Штутгарт і Берлін 1910 ст. 11.

*) Там-же, ст. 12—34.

Інстинкти примітивного душевного життя мають так само, як інстинкти душевного життя мас, два бігуни: самоукріплене, якого активними формами є інстинкт рабунку й інстинкт власти, і товарицькість. В державі як і в суспільності панують оба ці роди інстинктів; та коли ідея суспільності кладе головно натиск на спільність як на спільність, отже на товарицькість, то ідея держави з самого початку є висловом ділання, спільності назверх, отже зорганізованого рабункового господарства. Держава, се агресивно-дефензивна коаліція, яка війну систематизує й підносить до висоти штуки й науки, через що щоденний воєнний стан зробив місце станови, де війна й мир змінюють ся на переміну, так, що стає можливий розвиток також інших сторін людської діяльності. А вклад товарицькості полягає на інстинктовім пізнанню відношення обовязку, яке приносить з собою кожний мирний звязок між людьми. Той розвиток поняття обовязку впливає не тільки при укріплюванню правних норм, через яке відбувається розвиток держави, але містить в собі також ядро етики.

Коли примітивна держава розвинула ся в культурну державу, право ще довгий час мало значіне тільки для членів держави; в римській державі не-горожани були в дійсности позбавлені охорони права. Держава є все на-зверх організацією для рабункового господарства і для оборони перед рабунком («державні інтереси», «державна рация»), коли тимчасом в нутрі є вона сторожем права, себто поруч з етикою, яку заступають педагоги й суспільні реформатори, працює над спиненем приватного інстинкту рабунку, або бодай змагає до того, щоб тому інстинктові покласти такі межі, щоб він не був небезпечний для державної будови. Та двосторонність сути держави поясняє противенство між моралю одиниці й моралю держави, між етикою й політикою. Політика, «державна штука», вважає своїм добрим правом піддавати ся тому самому первісному людському інстинктові рабунку, який в своїм власнім інтересі побороє в одиниць. Поволи розвинули ся очевидно й міждержавні звичаї; чужинці вже не є рівнозначні з ворогами, хоч їх права обмежені. Та держави стоять усе супроти себе як вороги. Вони можуть на якийсь час заключати союзи, але во-

роже відношене є нормою. Коли їх дипломатії обмінюють ся пересадними й конвенціональними чемностями та заявами приязни, вони все готові до оружного конфлікту. Держава все вважає себе в праві, як тільки сього вимагають її »житеві інтереси«, виступити проти іншої з насильством. А що є »житевим інтересом«, про се рішає вона сама. Що держава повинна тільки доти держати ся заключених з іншими державами договорів, доки має з сього користь, се правило, якого, правда, не проголошуєть ся офіційально, та яке одначе політичні письменники й міродатна преса все вважають самозрозумілим. Так у державі все ще панує давня двосторонність: в нутрі, між горожанами держави, принцип права, який оберігають державні органи; на-зверх, між державою й державою, принцип сили. В політиці сила йде перед правом.

Коли питати за причиною такого стану, то насуваєть ся пояснене, що над державами не стоїть ніякий авторитет, який міг би так само виконувати право, як держава виконує його супроти одиниць. Та те пояснене викликає інше питане: Коли природний розвиток утворив для одиниць державу як правний авторитет, чому рівнобіжний розвиток не довів держави до того, щоб вони утворили собі спільний правний авторитет?

Відповідь на се питане дає психологія мас. Держави є »маси«, навіть дуже великі й дуже нерівнородно зложені маси. Ми бачили, що душа маси складаєть ся з властивостей, спільних всім одиницям, з яких складаєть ся маса, отже з дуже примітивних настроїв. Такій психічній властивості мусить відповідати примітивний етичний ступінь. Коли ходить о державу або націю, то не досить, щоб найліпші мужі народу мали ясне понятє про моральну допустимість або недопустимість якоїсь державної чи національної акції; вони не можуть впоїти свого понятя масі, коли вона для нього недоступна. Аж коли моральна основа для оцінки даної акції перейде в кров кожного окремого члена маси, аж тоді маса осягне такий ступінь етичного розвитку, на який одиниця через виховане посторонніми людьми й самовиховане може підняти ся за коротке людське жите.

Перша велика трудність на сїм шляху лежить у властивій

масам недоступности для розумових аргументів. Місцеву масу може ще можна би доказовими аргументами переконати про якусь просту правду, як прим. що $2 \times 2 = 4$, коли та маса не має в тім інтересу, щоб вірити, що $2 \times 2 = 5$, бо в такім разі заглушить голос бесідника ревом, а навіть піднесе на нього руку, щоб не наразити ся на небезпеку бути переконаною; але коли мати-мемо діло з розкиненою масою, то се буде розпучлива Сизифова праця. Розкинена маса є неначе пузир, який потиснений на однім кінці надуваєть ся на другім. Розумні люди можуть безліч разів простувати хибні понятя, яких безглуздість для думуючої одиниці є очевидна. Та за кождим разом, коли на сході спростовано таке понятя, виринає воно собі свобідно на заході. Тверезі люди, які в XIX. і XX. століттю ведуть ту боротьбу за найелементарнійший здоровий розум, все на ново переконують ся про глибину глупоти мас.

История етики одиниці розпочинаєть ся з моралю роду; одиниця сама в собі не значить нічого, тільки в звязку з родом, який також відповідає за діла окремих членів. Сей ступінь не має з природи річи аналогії в історії держав: держави від самого початку стоять відокремлені. Одиниця осягає в саоморали найблизший ступінь етичного розвитку; тут оцінка злого й доброго залежить від простої користи для мого я, яку легко добачити. З культурою (себто внутрішнім, духовим розвитком, в противенстві до цивілізації як понятя внішнього, технічного поступу) розширяєть ся етичний горизонт. Одиниця бачить своє я в звязку з окруженем що-раз ширших кругів, аж в кінці обнимає вона все живе, що з нею безпосередно або посередно входить в зносини; симпатія стає носителем морали. Аж на сім ступні можна говорити про властиву етику. Та коли етика, доведена товарискістю до розвитку, що-раз більше входить в одиниці і при помочи держави через закон і право накидає одиницям, для етичного зрозуміння менше доступним, те мінімум морали, якого вимагає кождочасний обовязуючий стан культури, — то маса остає ще довго на примітивнійшій ступні, хоч в товариських інстинктах криють ся зароди дальшого розвитку також морали маси. Політика — як практичний вислів морали маси — остала позаду етика. Полі-

тика й етика не виключають ся взаємно; се тільки так здається, бо індивідуальна мораль на багато століть випередила мораль маси.

Що маси в поступі є багато лїнивїйші як одиниці, сьому ще й инша причина: масі недостає почутя відповідальности. Чим більше відповідальність розділена, тим менше налягає вона на одиницю. Збори, ціла нація дозволяє собі на річі, перед якими зжахнула ся би одиниця коли-б мала сама нести відповідальність. Коли чотириста послів надають сумнівному предложеню силу закона, кождий з них може все таки потїшати ся тим, що на нїм лежить тільки чотирохсотна часть відповідальности. Парлямент і правительство може й дуже надумували ся би, заки рішити ся на війну; та коли до того пре їх розшалїла суспільність, вони в своїх думках розділюють мабуть відповідальність на анонімні мільйони й оставляють річі їх ходови.

Одначе було би фальшиво з сього виводити, що абсолютизм найліпше надаєть ся до того, щоб розвивати мораль політики. До сього по-перше треба би, щоби й абсолютний монарх і його дорадники були вірцевими заступниками індивідуальної морали, що, як відомо, не все буває. Та тут входить в гру ще й инша обставина: як ілюзоричне є понятє, що в демократії панує свобода, так само на ілюзії опираєть ся погляд про повну безвпливовість мас при абсолютистичнім режимі: демократичний народній провідник є до певної міри деспот, а самодержець-деспот є до певної міри раб народу. В справах, які в замітній мірі торкають ся долї народу, деспот може тільки тоді переперти свою волю на довший час, коли має за собою маси. Воля мас супроти деспота знаходить вислів не тільки в заговорах, бунтах, штилетових і динамітових атентах, але також в пасивнім опорі; є се чинник, який деспот несвідомо й мимо волі бере під увагу. Крім того кождий деспот є залежний від своїх креатур, через які дістає інформації і які знов мають виконувати його прикази. Вони в першій мірі думають очевидно про те, щоб використати своє становище для себе, але в справах, де той мотив не входить в гру, а навіть при змаганнях до наповнення власної кишені будуть во-

ни старати ся навязати зносини з визначними чинниками народньої волі, станових інтересів або могутніх суггестей. Згідність з міродатними силами народньої волі спричинила успіхи Дарія, Олександра, Людвика XIV. й Наполеона не менше, як Бісмарка або Гледстона. Питане: абсолютизм чи демократизм? — має для розвитку етики мас своє значіне, але тільки релятивне, а не основне.

II. МІЖДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА.

1. Практика.

В відносинах, де приналежна до круга європейської цивілізації держава виступає супроти народу, якому недостає того особливого роду цивілізації і який через те є слабший, виступає характер міждержавної політики найвиразнійше, бо тут менше треба оглядати ся. Тому кольоніяльна політика є особливо навчаюча. Тут зустрічаємо дві головні форми політичної акції: 1) Анексію, себто повне присвоєне чужого краю в тій цілі, щоб його економічно визискати на свою користь і посилати до нього надвишку власного населеня. Населене анектованого краю ставить ся в стан залежности. Анексія може наступити також з мілітарних причин, коли анектуюча держава хоче охороняти свої границі супроти іншої держави і тому скріпляє свою мілітарну позицію коштом третього. 2) Мирне проникане*), себто поступенне здобуване можливостей економічного визиску краю, при вдержаню фікції, «самостійности й суверенности», якої безкорисного оборонця удаєть ся. «Мирне проникане» є тільки переходовою стадією, в якій остаєть ся доти, доки практичні причини роблять властиву анексію небажаною.

В обох випадках методи ті самі. Починаєть ся з того, що державу, яку вибрало ся собі на жертву, втягаєть ся щораз більше в сферу своїх інтересів. Державу бідну на гроші — орієнтальні держави всі бідні на гроші — ставить ся в зале-

*) «Penetration Pacifique», — вислів, який має властивий звук лицемірства, чим звичайно визначають ся політичні *termini technici*.

жність при помочи позички на важких умовах, після чого легко вимусити сповнене всіх домагань. Опроцентований довг обтяжує бюджет краю, так що швидко треба шукати нової позички. Так росте ляміна, а умови стають що-раз твердші. »Опiкунча« держава домагається для забезпечення позички права контролi цлових та інших доходiв довжної держави, далi концесiї i монополiв для використання її природних богатств. Способи продукцiї довжної держави переходять з часом в руки вiрителя, так само земля. Незабаром довжна держава попадає в таку залежність від опiкунчої, що її правительство без згоди опiкунчої держави не сьміє зробити нiякого кроку i тiльки з iмени є ще паном у власнiй хатi. Так поволи призвичаюється сьвіт уважати довжну державу залежною від опiкунчої, i коли ся в кiнцi зовсiм задавить самостiйність довжної держави, се не є нiякою несподiванкою й нiде не викликає бiльшого здивованя. Анектуюча держава, заки здiйснить свiй намір, старається очевидно заставити мовчати рiвнорядних конкурентiв, по часті прогрозами, а по часті оставляючи їм вiльну руку заспокоювати де инде свою потребу »економiчної експанзiї«. Треба також постарати ся перед тим по змозi перешкодити привозови європейського оружя, щоб опiсля, коли прийде що до чого, машиновi гармати мали легку роботу з безборонними в дiйсности туземцями. Се є очевидно »гуманна« мiра, бо так опiр буде зломаний швидше i з меншим проливом крови. Коли вже раз осягнено в якiй-небудь формi становище протектора, — все одно, чи його иншi держави признали, чи нi, — тодi можна всiми способами працювати для осягнення своєї цiли. Пiддається одну галузь адмiнiстрацiї за другою пiд свою контролю, робиться систематичнi заходи прогнати туземне населене з землi й поселити на тiм мiсци своїх кольонiстів i т. д.

Коли-ж туземне населене проти такого гнету з-внi реагує насильством, тодi висилається »карну експедицiю«. Така акция (властиво повинна би вона називати ся: експедиция за-для пiмсти) виглядає звичайно так: До того мiста, села чи табору, де сповнено насильство, висилається вiддiл, узброений в машиновi гармати, який те мiсто, село чи табор розбиває, а

мушин, жінок і дітей то вбиває підчас бомбардування, то вистрілює по одному підчас утечі, в кінці-ж ще пліндрує руїни, коли взагалі є що пліндрувати. Опісля від тих, що остали ще при життю, вимагається їх ощадностей як данини, а в кінці висилається туземному правительству рахунок коштів експедиції, з амуніцією в тілах туземців включно. Такою карною експедицією досягається ось-що: 1) Туземцям пояснюється, що в компенсату за жите одного Європейця чи Американця мусять наложити своїми головами сотні туземців. 2) Укріплюється свій престиж супроти інших держав. 3) Учасникам експедиції дається нагоду без небезпеки для себе — бо туземці є безборонні — заспокоїти звязані з кожним родом ловів на людей первісні інстинкти. Коли читати з психологічним зрозумінням ті кореспонденції учасників таких експедицій, що випадково появляються в газетах, видно, які ті первісні інстинкти несвідомо проявляються: розкіш проливання крові, спорт ціляння до живих людей, горде почуте сили супроти смертного жаху безладно бігаючої маси, приемність пліндровання, коротко — чар неправильної війни.

Зрештою розуміється само собою, що культурний стан кожної кольонізуючої держави є співрішальним чинником при виборі способів. Про російську господарку в Манджурії читаємо в листі з Харбіна, з початку серпня 1910 р., поміщенім в «Koelnische Zeitung», ось-що:

»Доки хінський нарід в своїм економічнім життю держить ся високих культурних принципів, які перейшли в його кров, доти Росія безсила спинити реформи в адміністрації краю, культивоване й кольонізацію Манджурії й Монголії зі сторони Хін. В тій розпучливій боротьбі знає російська політика тільки один спосіб: деморалізувати нарід, урядників і купців, шкодити де лиш можливо, хінському фіскусови і вдержувати неупорядковані відносини. Способи до сього такі: Росія платить 300.000 рублів річно на поліпшене положення хінських урядників, хоч ті дістають свою хінську плату. В Хінах, як скрізь у світі, за гроші вимагається услуг. Всі судові справи над Хінцями в концесіонованій області полагаються в так званих мішаних трибуналах. Їх ціль є буцім-то гуманна, але відо-

мо, що тортури в них що-до жорстокости не остають позаду тортур в чисто хінських судах. Поліція складається з солдатів граничної сторожі. Очевидно, кождий офіцер найгірших солдатів своєї компанії признає до поліції, бо він сам не має з нею ніякого діла. Висша поліція складається з офіцерів граничної сторожі. А що поліція в Росії має взагалі як найгіршу славу, особливо-ж в Манджурії, то тих, що були при поліції, не приймають уже більше до війська... Перекладачі являються страшним елементом в російській адміністрації... В зносинах з Хінцями російська адміністрація, а саме поліція, є зовсім залежна від перекладачів. Є се звичайно елементи, які мають уже за собою довголітню кар'єру злочинців, що в часах війни служили в російському війську, де в ріжнородних вимушеннях виробили ся на віртуозів. Тепер, під автократичним режимом цивільної управи, генерал А. наказує шефам поліції окремих дільниць прийняти сього чи того перекладача; представлення про материял, який перекладача компромітує, оставляється без уваги. Боротьба проти маси опіюмових яскинь, публичних домів розпусти, опіюмової торгівлі є очевидно зовсім безуспішною, бо пан перекладач доносить тільки про таких злочинців, про такі шкідливі гнізда, які йому не оплачують ся як слід...

»Все хінське народне жите, яке є відбитем упорядкованого родинного житя, опирається на інституції взаїмних гарантій, природнім обовязку відповідальности і добровільній поруці... Ніякий Хінець не прийме иншого на службу, не зажадавши від нього поруки, бав-т'яв. Бав-т'яв, се вузкий пасок паперу, на яким ручитель пише з гори в низ що ручить за Х чи У; його або фірми печатка робить бав-т'яв правосильним. Ланцюг ручителів може бути безконечно довгий. Властиво ніколи не чути, щоб особа, яка має бав-т'яв, надужила довіря своїх ручителів, бо хто був би такий божевільний, щоб наражати себе, всіх ручителів і в кінці всю свою рідню на повну руїну! Хоч і втече, то се нічого не помогло би, бо без приятелів, без ручителів він пропав. Щоби в концесіонованій області усунути культурну систему поруки, адміністрація видала для всіх російських горожан розпоряджене, яке карою 500 рублів або 3

місяці арешту вимагає, щоб кождий російський службодавець домагався від своєї хінської служби впису в поліційних урядах. Той впис відповідає вписови російських вуличниць і караних. Одначе такий впис, який при тім обтяжає російський і хінський елемент значним податком, не дає ніякої певности. Поліційному урядови не може за Хінця, який шукає служби, заручити ніхто з Хінців, бо порука може бути дана тільки для окремого випадку. Бав-т'яв не може бути передаваний далі, він має значіне тільки для того, кому заручено за третю особу. Таким чином в службі в Росиян та знаменита система гарантій не має приміненя. З сього триумфують ті хінські елементи, які мають між своїми таку злу славу, що ніхто за них не заручив би, — бо вони тепер без бав-т'яв знаходять службу за посередництвом російської адміністрації... Кождий хінський протест адміністрація збуває кпинами».

Одним з типічних примірів анексії була анексія Кореї Японією, подія, яку приготовлювано масакрами і всяким иншим теоризмом і переведеню з такою доцільною брутальністю, що нею були одушевлені всі ті пророки цивілізації, які поклоняють ся перед силою, пророки, які доти не знайдуть супокою, доки останній кусок землі не буде перемінений на акції й визисканий машиною господаркою. Світова преса висловила очевидно традиційне в таких випадках запевнене, що поневолений нарід буде від тепер дізнавати батьківської справедливости. Як коли-б ціла історія від найдавніших часів аж до нинішнього дня не показувала нам будучности Кореї. Поважно ніхто не сподіваєть ся, щоб по європейськи полякеровані орієнтальці показали ся реформаторами власне в області гуманности і справедливости.

Бувають очевидно анексії, які мають етичне оправдане. Коли якась держава анектує край Негрів, де дике населене живе під кровавою тиранією, так, що воно само бажало би дістати ся під упорядковане європейське правління, там така анексія могла би мати заслугу. Одначе європейське правління часто переносить тільки ті племена з-під дощу під ринву. Дуже звичайне є наївне понятє, що примітивні народи, зіткнули ся з європейською цивілізацією, якось містично вимирають: та ці-

вілізация ослабляє їх силу, і хоч гуманні Європейці старають ся вдержати їх при житю, вони вянуть як дерева, яким високі доми забирають світло й воздух. Американські червоношкірі «чахнуть перед зміїним поглядом білолипих», говорить Трайчке*). Одначе нема тут ніякої містики. Фантастичний зміїний погляд при докладнішим досліді переміняеть ся в такі реальности, як кулі, горівка і ріжні примусові зарядженя. Проганяеть ся туземців з землі, виключають ся їх від жерел заробітку, до яких вони привикли, заражуєть ся алкоголем і деморалізуєть ся, усуваючи їх старі суспільні форми. А коли розпука доведе їх до повстаня, тоді є нагода при помочи кількох регіментів змести їх en gros з лица землі. Може таке поступоване є й конечно для осягнення цілий кольоніяльної політики, але «культурною місією» можна назвати його тільки в зовсім невластивім значіню слова.

Про відносини в французькій північній Африці оповідає Віньон, бувший французький конзоль: «Адміністрация, видячи що генеральні губернатори по кождім повстаню конфіскують часть землі племен, подумала що може з повним правом найліпші землі вибрати для кольоністів, а туземців з них прогнати. В міру того, як розвивав ся європейський елемент, цілі племена перенешено далеко від околиць, які були для них свого рода вітчиною. Вислід такої політики, що тягнула ся більше як трицять літ, не міг бути непевний: на своїй дотеперішній землі Араб, який мав що-раз менше певности, що буде споживати плоди своєї праці, не міг думати про управу рілі й її улїпшуване; там, куди його перенесли, він, позбавлений плодючої землі свого племені й навіть свобідного доступу до води, не міг з успіхом бороти ся проти посухи, його жнива ставали що-раз біднійші, його череди що-раз менші. Коротко кажучи, ті тисячі нещастя збільшили ненависть туземців — до кольоністів і поглибляли вже й так глибоку пропасть між сими двома расами, замість її засипати».*)

*) Treitschke, Die Politik, 1., ст. 138.

*) Цитує Le Bon в La Psychologie politique, ст. 229.

*) З Ньюйорської кореспонденції до "Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung" з 29. серпня, 1910.

В Злучених Державах Північної Америки призначили в кінці нечисленним останкам Індіан, які ще існують, землю на необмежену власність, з тою одинокою умовою, що вони не мають її продавати без дозволу правительства. В останніх роках в тих індіанських посілостях в Оклягомі відкрито багаті жерела нафти і поклади асфальту. Утворився синдикат капіталістів, щоб набути 450.000 акрів землі. Синдикат предложив Індіанам за відступлене землі 30 мільонів доларів, при чім заявив, що маючи зносини з міродатними кругами в Вашингтоні, легко виеднає затверджене контракту купна. Адвокат синдикату зажадав за свої заходи в сій справі у правительства ще окремо три мільйони гонорару, на що Індіани радо згодилися. Коли один сенатор, якого хотіли підкупити, відкрив цілу ту історію, адвокат синдикату заявив, що він зовсім не мав наміру збагатитися, тільки справді думав обернути ті гроші на підкуп урядників і членів конгресу, бо дуже добре знає, що се найпевніша дорога до досягнення якогось успіху в столиці Злучених Держав. І цілий ряд визначних газет признали йому повну слушність. Вибрали слідчу комісію, щоб докладнійше розслідити, як вислані синдикатом агенти й інші особи переймали від окремих Індіан їх землю. Установлено, що кошти продажі власности одного Індіанина були о 2.075 доларів більші, ніж ціна купна. Відкрито, що один спекулянт при помочи обманювання Індіан зробився великим багатирем. Як тільки вмер котрийсь з земельних власників Індіан, він удавався до суду, виеднував установлене завідателя спадкової маси і в порозуміню з ним доводив справу до такого кінця, що земля діставала ся йому за сьмішно малу ціну. Так скуповував він цілі простори. Є се один з багатьох, які без гроша стали власниками просторів по 10.000 акрів.

Таким чином підпираний підкупним урядником і народнім заступником приватний інстинкт рабунку належить також до форм, в яких проявляєть ся той зміїний погляд білолицих. Метода систематичних масових винищувань, яку кольоніяльна політика минулих століть уміла використовувати з такою вітруозністю, тепер звичайно не примінюєть ся так безпосередно. Одначе і в наші дні не бракує донесень які пригадують часи

Кортеза і Пізарра. Підчас боксерських розрухів в Хінах і на хінсько - російським пограничу в літі 1900 р. хінські банди устроїли, як здаєть ся, завсім безпляновий напад на Благовещенск. Те, що при тім діяло ся, описує в "Evening Post" Mr. Wright з Oberin College, Ohio, в листі з 6. серпня 1900 р., який передано телеграфічно в "Times" з 22. вересня 1900 р.

"На Благовещенск звернено огонь і підпалено кілька російський сіл. Справжні страти були невеликі, але страх повстав при тім неописаний і кинув козаків в скаженість. Мирних Хінців міста в числі 3—4 тисяч осіб зараз вигнали і примусили сідати на човна, які абсолютно не могли перевести такої маси людей. Величезна більшість потонула, і ріка три дні була просто чорна від людських трупів. Підчас нашої їзди через околицю аж до міста начислили ми сотні в воді. 19-го бачили ми 30 хінських сіл і осель в огні. Ми обчислили, що того дня стояли в огні оселі 20-и тисяч мирних Хінців, а групи козаків очищували від Хінців поле, і як тільки який появив ся, зараз стріляли. Що стало ся з жінками й дітьми, ніхто не знав, але ратувати ся було для них очевидно неможливо. На нашій дорозі здовж ріки на просто 500 англійських миль висше міста кожде хінське село було зруйноване. Оповідали нам, що вбито 4.000 Хінців. За причину того повного знищення маєтку й житя подавали мілітарну конечність."

Такі події, як в Благовещенску, не є виїмками в модерній кольоніяльній політиці. "Courrier Europeen" навів у падолисті 1907 р. отсей уступ з книжки Фелікса Мартена "Le Japon vrai":

'З початком 1896 р., як висловив ся мікадо, панували на Формозі впорядковані відносини. Але які гекатомби коштував той результат! Число винищених тоді Формозан або Хінців оцінювали на більше як 50.000. Один англійський місіонар, який був сьвідком тих винищувань, писав в червні 1896 р. до кореспондента "Times" в Гонкон: "Від коли Японці здобули Формозу, займають ся справжнім винищуванем Хінців. Більше як 60 сіл і осель спалено і зрівнано з землею, а тисячі осіб погинуло. Одного дня вибрано на вгад 21 Хінців. Коли перед їх очима копали їм могили, рівночасно страшно збиткували ся над ними, а потім повбивали їх багнетами. В иншім селі Хінці

вже приготовляли ся, щоб добре прийняти Японців, одначе ті напали на ніх несподівано і на місци поклали 50-ох трупом. 22. червня магістрат в Гумін видав оголошене, що селяни, які купили свої оселі, можуть вертати без страху. Нещасні послушали, і їх безпощадно помордовано.”

“*Courrier Europeen*” додає до наведеного уступу між ин. отсю увагу: “Вони (Японці) працюють тут стрільбами, там гарматами. Таким способом очищуєть ся новонабуті землі і приготовляєть ся з поспіхом місце для японських кольоністів. А коли правлячим кругам в Японії посьміє хто вказати на ті факти незвичайної бруталности вони безлично відповідають, що методи, яких вони уживають се європейські методи.”

Злочинність метод, уживаних в кольоніяльній політиці, зростає в тій самій мірі, в якій підбиті народи мають свою культуру і національну свідомість. Індійці, Хінці, Перси мають свої власні культури. Те, що їм можуть дати Європейці, не є — або хиба в дуже малій мірі — культура, тільки зверхня цивілізація, а європейська машинова цивілізація може мати вартість хиба як спосіб, а не як ціль. Тому при анексії культурного краю все є сумнівна річ, чи справді, з становища світової культури набуте є компензатою за те, що зруйновано. Європейська цивілізація, защеплена на не-європейських культурах, дає по найбільшій часті дісгармонійні результати, а в історії народів дісгармонія веде звичайно до революцій і війни.

Є се невірною реальну політику представляти якимсь окремим родом політики. Кожда політика є реальною політикою, переведеною з меншою або більшою сьмілистію й успіхом. Се слово попало тому в злу славу, бо на основі багатого історичного досьвіду звязуєть ся з ним понятє про політику насильства, яка обчислена на безпосередній зиск для держави, що її веде, і яку переводить ся з безоглядністю в виборі способів. Коли державний муж обороняє якийсь акт словами: “Довершені факти мають найбільшу доказову силу”, то сим дає типічний вислів тій морали маси, яка проявляєть ся в міждержавній політиці.

Се відносить ся очевидно не тільки до кольоніяльної політики, але взагалі до всіх відносин, де самостійна доси держава

чи часть держави попадає під владу іншої. Можна сказати, що кожна держава має таку ірреденту, на яку заслугує. Словом, “ірредента” означали первісно змагане приналежних до Австрії Італійців до злуки з Італією. Пізнійше розширено уживане сього слова в аналогічних випадках, і тепер часто уживається його в пресі взагалі на означене туги поневоленого народу за визволенем, навіть у випадках коли поневолений нарід не має спорідненої свободної держави, з якою міг би злучити ся. Ясна річ, що туга за визволенем мусить бути тим більша, чим більше підданий нарід почуває себе поневоленим народом. Коли його мові грозить систематичне винищування при помочи постанов законів та адміністраційної практики, коли йому відмовляється — евентуально при помочи “вїймкових законів” — права зборів і товариств, коли поневолений нарід менше або більше консеквентно виключається від самоуправи і взагалі від публичного житя, коли в горі горда бюрократія кожної хвилі пригадує населеню, що воно поневолене, — як може такий нарід дійти до переконання, що він через прилучене до даної держави більше зискав ніж стратив? А тільки таке переконане дає можливість, щоби зникла гіркість свідомости стану поневолення та щоби спинила ся та страшна розтрата сил, яка получена з тихою, безкровною, але завзятою боротьбою народів в пограничних областях. Там, де поневолений нарід культурно перевисшає пануючу націю, яка старається зіпхнути його на власний культурний рівень, ірреденту взагалі можна побідити тільки формальним винищенням. Де культури однакові, там треба здорового людського розуму і розуміння психології народів. Перше всего потрібне зрозуміне що опір поневоленого народу є тільки природною реакцією на нерозум пануючої нації та що реакція зростає відповідно до акції.

Моральне обурене на поневолений нарід є в кождім разі так само безглузде як і наївне. В націоналістичній пресі пануючих народів знаходиться часто виводи, де хід думок є менше більше такий: Сей край належить до нас з “права завойовання”; ми пильно працюємо, щоб його населене відвести від його рідної мови і зробити учасником нашої мови й культури, яка

є багато корисніша; одначе сю безкорисну діяльність відплачують нам грубою невдячністю, населене є на стільки нелюдяльне і злочинне супроти нашої держави, що тільки і мріє про відірване. Такі виводи преси є характеристичні для сліпоти маси, де власні бажання мають автосуггестивний вплив. Завойоване не може витворювати моральних зобовязань у завойованих. Тільки рівноправність, переведена в усім, в мові, в культурі, в судівництві (суддя в поневоленім краю несвідомо в найвисшій мірі сторонничий при вимірюваню справедливости), в назначуваню урядників може поволи перенести в поневолене і забуте й обовязки до людяльности. Кулаками можна вимусити послух, але не поважане і привязане.

В Европі політика супроти поневолених націй виказує скрізь ту саму пустиню важких помилок, ту саму сліпоту супроти факту, що натиск викликає реакцію. Скрізь нищить ся цінні сили наслідком національної боротьби, бо пануючі народи не хотять зрозуміти, що асоціяція є корисніша як насильство, бо державні мужі й дипломати пересічної міри визначають ся більше здібністю перевести якийсь плян ніж умінем оцінити корисні і шкідливі наслідки того пляну на дальшу будучність.

В недавній брошурі* професор університету в Букарешті Йорга ось-як представляє положене, в яким живуть Румуни в Угорщині: “Вони ніколи нічим не провинили ся проти законів краю, ніколи, не вважаючи на свою силу, не подумали щоб переступити границі найстрогійшої легальности. Від коли існує нова Угорщина, загарбана Мадярами, яким видали її на поталу творці дуалістичної угоди, Румуни все були тільки заступниками найтвердшої праці, найправдивішої мілітарної відваги, найміцнішої вірності короні. Через мовчале знесенє закона про національности, через сторонниче розділенє мандатів до парламенту, через цілий ряд законів, назначених на те, щоб запевнити постійну перевагу мадярській меншости, зложеній в найбільшій часті з урядників і політиків, в кінці через варварські звичаї азійської управи нарушаєть ся житеві інтереси Румунів.”

*) Les dernieres Election en Hongrie et les Roumains. Valenii-de-Munte 1910.

В такім самім положеню, як Румуни, знаходять ся також інші не-мадярські національності в Угорщині.

26. падолиста 1907 р. вніс державний канцлер кн. Білов як пруський президент міністрів у пруській палаті послів пропонує, яке мало за ціль збільшити німецькі оселі на сході і містило постанови про вивласнене польської власности в користь німецької колонізації. Пропонує палата послів з деякими обмеженнями постанов про вивласнене прийняла. В палаті панів віднесли ся сумніви, що мовляв се буде прецеденс для вивласнення, якого домагають ся соціальні демократи. Одне правительство перемогло вкінці всі сумніви, і палата панів прийняла пропонує в такім самім виді, як палата послів. Кн. Білов мусів сам виступити в палаті панів до бою і 27. лютого 1908 р, підчас дебати заявив:

“Німецький нарід все визначав ся особливим почутем права. Се гарна прикмета, одна з найгарнійших прикмет німецького народу, прикмета, яку ми високо цінимо. Але, мої панове, відворотна сторона того живого і щирого почутя права, яким визначаєть ся німецький нарід, се політично часто небезпечна звичка блукати в абстрактнім формалізмі, се питомиий нам Німцям від давна наклін також публичні питання, великі політичні питання оцінювати тільки з становища приватного права. З сим у великих питаннях політичного істнованя не зайдеть ся далеко. Перший, найвисший і найблагороднійший обовязок держави є: самоукріплене. Так роблять усі інші народи, і коли ми не будемо робити так само, то дістанемо ся під колеса.”

По сих виводах, які мали за ціль установити, що приватна мораль і державна мораль, се дві ріжні річі, та що в політиці сила стоїть перед правом, перейшов державний канцлер до даного випадку, заявляючи:

“Ся міра є виїмкова, на її виїмковий характер я заздальгідь поклав особливий натиск. Домагаємо ся сеї міри як виїмку, домагаємо ся її, щоби німецькість на сході заняла те забезпечене становище, яке її скрізь належить ся в пруській монархії і в німецькій державі.”

В Австрії Поляки здобули собі політичну власть, яка їм дає

змогу угнетати менший нарід, Українців. Не треба бути великим знавцем морали маси, щоби з гори знати, що вони все-сторонно використовують ту змогу. “Прусські урядники — говорив один український посол — виконують проти Поляків тільки закони, натомість польські урядники ломлять досить можливі закони і явно топчуть їх ногами.

Предложеное російського правительства, яким знищено фінляндську конституцію, заприсяжену по черзі п'яти царями, націоналістична більшість Думи прийняла 8. червня 1910 р. в першій читанню, а за два дні в другій і третій. Останнє голосоване привитав Пуришкевич триюмфальним окликом “Finis Finlandiae”! 3. червня президент міністрів Столипін виголосив в Думі промову, в якій з натиском зазначив що центрифугальний напрям, в якому розвиваються фінляндські справи, що-раз більше шкодить Росії. “Заповідь знищення нашої вітчизни містить ся в погрозі пасивного опору з сторони деяких Фінляндців, як також у непрошених дорадників і в жалях одної частини нашої євспільности, яка не вірить ані в право ані в силу російського народу. Докажіть, що Ви тут втіляєте Росію, і питанні монархом у справі, якій подібної Ви ще ніколи не полагоджували, покажіть, що для російської держави найвисшим добром є право, оперте на народній силі”. Сі слова, обчислені на те, щоби скріпити національну суггестію, не остали без впливу; правниця і центр прийняли їх з бурливими окликами признання. Центрифугальний напрям в Фінляндії, виставлений Столипіном як страхопуд, се явище, про яке ніхто ніколи нічого не чув, доки не почала ся русифікація і ера Бобрікова. Се розумієть ся само собою, бо психологічний факт все той сам: натиск викликає реакцію.

Та се звичайна штучка гнобителів представляти угнетених як недобрих бунтівників. Зрештою дивна річ, що велика держава ніколи не вважає противним своїй національній гідности плакати, що якийсь малий, угнетений пограничний нарід грозить її істнованню. Коли починають лунати такі нарікання, се певний знак, що готуєть ся якийсь акт поневолення. Для святої справи поневолення всі способи добрі. Національні маси мають звичку дитини: руйнувати, щоб тільки тішити ся своєю силою,

звичку яка очевидно тільки тоді може розвинути ся, коли нація справді має силу. І мораль маси сотворила стереотипну державну методу, яка держить ся мимо всіх досвідів, завдяки суггестивній силі традиції.

Коли пануючий і поневолений нарід належать до двох зовсім ріжних культурних сьвітів, тоді задача установити добрі відносини ще важча. Одначе істория не знайде в сїм оправданя для тої пануючої держави, якої змаганя в сїй справі потерпіли невдачу, а ще менше для тої, яка навіть не пробувала. Держава, яка підчиняє собі нарід чужої культури, мусить знати, що бере на себе важку задачу, що всі моральні обовязки лежать на завойованю тих обовязків може мати надію установити добрі відносини, з яких вона сама мати-ме найбільшу користь. Се дуже влучно сказано, що з багнетів можна побудувати трон, але не можна на нїм сидіти. Тільки на якийсь час можливо через розбите народів і через піддержуване між ними внутрішніх спорів зберегти пановане. Римляни, які між усіми народами були мистцями в панованю, все таки мусіли в кінці методу меча заступити методою асоціяції і надати всім мешканцям держави римське горожанське право. Правда, се стало ся в часі, коли тій мірі не можна признати політичного значія, одначе социяльне значіне вона все таки мала: чужинці не були вже низшою кастою, вони були *cives Romani*.

В відносинах до народів чужої культури головна трудність лежить в расових і культурних ідіосінкразиях. Европеець усе схильний бачити в чужій культурі низшу культуру або навіть недостачу всякої культури; пересічному Европейцеві все не-европейське видаєть ся варварством, а не Европеець “дикарем”. Що туземці прикладають до чванливости і безоглядної грубости европейських цивілізаторів відповідну міру, се зовсім природне. Односторонню короткозорість туземців супроти Европейців можна лекше оправдати як таку саму короткозорість Европейця супроти туземців, бо туземці мають звичайно тільки нагоду пізнати Европейців як менше або більше брутальних гнобителів. Неодин Европеець, якого посилають з широкими повновластями до якоїсь орієнтальної кольонії, оставляє дома культурний лякер.

Сучасні радо дають, себе сліпити блеском, який окружає “Empire - makers”. Бачить ся хвилевий зріст земельної власности, могучости, торговельних можливостей, але не звертаєть ся увагу на те, чи ті піоніри своїм поведенем супроти туземців можуть також дати запоруку певного вдержання тих здобутків.

Характеристична річ, що та з усіх європейських націй, яка панує над найбільшим числом не-європейських народів, Англіїці, рівночасно найбільше з усіх кольонізуєщих націй обтяжена расовими ідіосінкразиями. На інших Європейців, які подорожують по Індиях, робить се дивне вражінє, коли бачать, як Англіїці з інстинктивною певністю і консеквенцією, що опираєть ся на сильно вкоріненій в англійськїм народі традиції, заводять ріжницю вартости між собою й туземцями. “The Native”, се в очах Англіїців істота низшого роду, не такий справжній чоловік як Англїєць, і в усіх житєвих відносинах Англїєць поводить ся з туземцем відповідно до тої оцінки. Самі Індійці дуже уважають, щоби зберігати приписанє завойовниками віддаленє, але се вони болюче відчувають. Що Індійці мимо всіх адміністрацийних реформ, в практиці є виключені від правління своїм власним краєм; що з їх загалом беручи зовсім небогатого краю забираєть ся що року 15 мільонів в формі пенсий і т. д., за що край не дістає відповідного еквіваленту в формі успішної діяльности адміністрації; що в кінці велика часть тих грошей зникає з краю, бо пенсіоновані урядники волять переносити ся до Англії, — ніщо з того всего не є головною причиною ненависти, яку все бачать кругом себе Англіїці в Індії. Найглибша причина лежить власне в тій межі, яку повели між собою й туземцями Англіїці, в расових ідіосінкразиях, в тім, що навіть Індієць, який осягнув найвисший ступінь європейської просвіти, осягнув наукові гідности й відзначеня, все таки остає в їх очах низшою істотою.

Антианглійський рух в Єгипті має такий сам характер, як в Індиях, бо найбільші причини є тут і там однакові. Погорда Англіїців супроти туземців проявляєть ся — пише з Єгипту кореспондент париського “Temps” (лютий 1910) — “при кожній нагоді в найобразливіших формах. “The Native”, як приналежний до низшої раси, нарочно виключаєть ся з всякого добро

го товариства. Як прим. в Хінах вступ до англійського клубу виразно заборонений найбільше просвіченим Хінцям, так само англійські офіцери ніколи не запросять до спільного стола своїх єгипетських товаришів. Я бачив на власні очі, як при виході з театру одна англійська елегантна дама одного дуже коректного джентельмена з орієнтальним накрітем голови, який стояв її на дорозі, трутила рукою як якого погонича ослів.”

Особливо поучаючою є т. зв. Деншавайська справа. 15. червня 1905 р. кількох англійських офіцерів єгипетської окупаційної армії вибрало ся на лови голубів. Коли прибули до села Деншавай, один з найповажніших селян, 60-літний Гасан Магфус, почав їм поясняти, що їм не дозволять тут стріляти голубів. Однак англійські офіцери, розуміють ся, не розуміли по арабськи і післали свого товмача до начальника. Та його не було дома, а його заступник, який не вважав за порадне давати Англіїцям абсолютно відмовну відповідь, заявив дипломатично, нехай собі стріляють, тільки нехай відійдуть далеко від села. Офіцери відійшли на 100—300 ярдів і почали стріляти голубів селян. Люди почали протестувати і вхопили за стрільбу одного з офіцерів. Та вистрілила й поцілила жінку молодого Абд-ен-Небі. Жінка впала немов мертва на землю, хоч пізніше показало ся, що рана не була небезпечна, бо шріт попав тільки в м'яккі частини її тіла. Рівночасно почала горіти стода Абд-ен-Небі. Той попав у злість і вдарив офіціра, якого вважав убийником своєї жінки, палицею. Також Гасан Магфус почав бити палицею. Тимчасом зібрали ся на вулиці хлопці й почали кидати каменем. Отже справа зачинала бути для офіцерів поважною. Вони старали ся на міги вести переговори віддали свої стрільби і почали давати товпі годинники і гроші. Араби брали, що їм давали і ще більше, але при тім протріпали офіцерів, з яких один відніс легке зломане рамени. В кінці найстарші селяни їх увільнили і вислали до табору. Два офіцери вже перед тим прибігли до табору, щоби прикликати поміч. Один з них наслідком форсовного бігу серед соняшної жары дістав соняшний удар і вмер.

На судовій розправі з приводу сеї події оборону обвинених припоручено єгипетським правникам, які займали такі стано-

вища, що з огляду на се не мали охоти наражати ся англійським верховодам. Отже обмежили ся на те, що просили о ласку для своїх клієнтів, яких поступоване зустріло ся з “однодушним осудом всіх Єгиптян”. Один туземець поліцейний урядник, який товаришив офіцірам на лови голубів, посьмів свідчити, що після вистрілу, який поцілів жінку Абд-ен-Небі, офіцири два рази вистрілили до товпи. Тоді один з англійських суддів запитав його, чи він не боїть ся говорити такі річі, на що той відповів: “Ніхто в світі не може мене залякати; правда остане правдою!” За таке заховане поставили свідка перед дисциплінарний суд, який присудив йому два роки тюрми і п'ятьдесят палиць. На учасників нападу на офіцирів наложено такі карі: 25-літнього Абд-ен-Небі з огляду на зранене його жінки засуджено тільки на досмертну каторгу. Один 20-літній Араб дістав таку саму кару. Гасана Магфуса і трьох інших засуджено на смерть на шибениці. З інших один дістав п'ятнацять літ каторги, шістьох по сім літ каторги, трьох дістало по рокови примусових робіт і по п'ятьдесят палиць, п'яťох тільки по п'ятьдесят палиць. Гасана Магфуса повісили перед його хатою, так, що з даху його жінки, діти і внуки могли приглядати ся видовищу. Інші езекуції ось-як описує славний письменник Бернард Шов:

“З огляду на те, що на шибениці було місце тільки для одного чоловіка, а при тім, щоби певнійше працювати і дати родині досить часу приглянути ся, як він гойдаєть ся на шибениці, треба його було оставити там пів години, на повішене чотирох людей було дві години часу. Тому цікавість видовища скрі плено тим, що рівночасно виконувано присуди на вісьмох засуджених на п'ятьдесят палиць; поміж кождим одним повішеним двох діставало палиці. Се невимовно успокоює, коли з урядових англійських звітів, предложених парламентави, довідуємо ся, що “при траченю збережено належну гідність”, що “при виконуваню смертних присудів виявлено всяку можливу людяність”, та що “урядження заслугували на подив і принесли учасникам всяку честь.” В кінці лорд Кромер стверджує, що Англієць, якому поручено виконане тої процедури, є “незвичайно людяний чоловік і наслідком великої симпатії, яку все прояв-

ляв супроти єгипетських туземців, тішити ся серед них великою популярністю". З сього бачимо, що предложеним парламентарію документам (чч. 3 і 4., Єгипет 1906) не бракує мимовільного гумору**).

Так покарано Деншавайських селян за те, що вони не хотіли спокійно приглядати ся, як англійські офіцери для спорту стріляють їх голубів. Льорд Кромер обороняв присуд тим, що Єгиптяни так привикли закон і порядок звязувати з тілесними карами, траченнями, тортурами і прилюдним виконуванем присудів, що трибунал, який би закинув сю практику, не мав би в них ніякої пошани. Коли зрештою не можна сказати, щоб Європейці звичайно проявляли занадто великий піетизм супроти почувань і понять екзотичних народів, то все бачимо в них зворушаючу дбалість, щоби при виконуваню справедливости заспокоювати відомі садистичні настрої тих народів. Се свідчить, як багато брехні знаходить ся в цілім тім галасі про "культурну місію."

Безпосереднім наслідком Деншавайської справи був незвичайний зріст антианглійського націоналістичного руху в Єгипті. "Деншавай" стало кличем з могутньою суггестивною силою. Що засуджених на карі в'язниці по пару літах помилувано, се не могло спинити того руху.

З огляду на те, що економічний визиск — побіч стратегічних цілей — є нервом всякої кольоніяльної політики, чи вона проявляєть ся в формі анексії (і в дійсности однозначної з нею окупації), чи в формі "мирного проникання" (протекторату чи простої "сфери інтересів"), — держава, яка перша дістанеть ся, стараєть ся очевидно здобути для себе як найбільше економічних користий. Хто вкладає в підприємство капітал, домагаєть ся також зиску. Кличем часу є тепер вільна конкуренція держав в т. зв. самостійних екзотичних державах. Тому інші держави як компензати за своє признане домагають ся звичайно рівної участі в визискуваню економічних можливостей. З сеї ділеми помагаєть ся собі звичайним в політиці способом, фразою. "Отворені двері", се гарний термін політичної штуки. Те-

*) "Die Greuel von Denshawai" в фейлетоні віденської "Neue Freie Presse."

пер стало звичаєм, що держава, яка забирає самостійний доси край чи його часть або в якій небудь формі обмежає свободу його діяльності, проголошує політику “отворених дверей”. Одне се слово очевидно обчислене на те, щоби впливати більше своєю сугестивною силою ніж своєю внутрішною правдивістю. Що більше, можна вважати за певний факт, що скрізь, де справжні верховоди прогошують отворені двері, там двері є менше або більше замкнені. Те слово має тільки серед наївних мас піддержувати ілюзію неіснуючої вже вільної конкуренції.

2. Теорії ідеальної політики і реальної політики.

Люди мають непереможний наклін до оптимізму. Хоч-би одиниця й як прикро відчувала неприємности істнованя й недосконалість людських уряджень, одначе не може погодити ся з думкою, що ті неприємности й недосконалости є правилом, а не виїмком. Все повинно бути добре в сім найліпшим з усіх світів. Власне той, що конкретно найбільше лаєть ся, абстрактно часто є найбільший оптиміст. З політикою справляєть ся оптиміст двояким способом: або просто заперечує, що в політиці панує брутальна жадоба власти й материяльних житевих дібр, або каже, що хоч ті чинники є рішаючі в політиці, одначе се є природне і правильне.

Ті два становища назвемо ідеально-політичною і реально-політичною теорією.

Ідеальний політик на стільки остає під впливом думки про поступ, що бачить гуманну культуру неначе через побільшаюче скло. Він просто додає великі поступи модерної цивілізації до значно скромнійших поступів культури, і думає, що часи, які видали залізницю, автомобілі, літаючі машини та інші плоди техніки, а до того ще соціальне законодавство, Гаагський трибунал і т. п., мусіли також перемогти інстинкт рабунку і війну. Очевидно, він не може замкнути очий на те, що військові бюджети в цілм світі зростають до недосяжної висоти та що при кождім новім технінім винаході ставить ся питане: як його примінити в війні? Одначе думає, що все те полягає на нерозумі керманичів держави, а саме правительства, які опирають ся на консервативних партиях, не можуть визволити ся від думки

про війну наслідком чого й ліберальніші правительства примушені йти тим самим шляхом. Одначе народні маси не хотять війни, отже між цивілізованими націями до війни не прийде. І коли-б тільки одно правительство мало відвагу викинути всю военну машинерію, чари зникли би і настало би вічне царство мира.

Одначе психольогія мас не оправдує того оптимістичного погляду. Правда, як побачимо далі, між офіціальною моралю держав і публичною думкою є певне противенство, котре веде до витвореня положеня, про яке говорять оптимісти; одначе ми знаходимо ся тут тільки на початку розвитку, який певне потребувати-ме ще дуже довгого часу. Крім того ідеальний політик звертає свою увагу односторонно на питане: війна чи мир, забуваючи взяти під увагу національний гнет внутрі держави, який існує в часі мира і який тепер так само процвітає як колись. Коли-ж він і звертає увагу на сю обставину, то не бачить доволі ясно, що вона все містить в собі небезпеку для мира, що національний гнет є наслідком війни і містить в собі зароди будучих війн.

Помилка ідеального політика лежить не в тім, що він має ідеальне понятє політики, тільки в тім, що він ідеал змішує з дійсністю і при тім тратить правдиву міру для політики. Проба здійсненя в однім краю ідеально-політичних теорій, коли тимчасом за його границями панує муринська мораль, могла би потягнути за собою важкі наслідками помилки, яких не можна би було направити. Ослаблене національної відпорности проти рабункового інстинкту, що виступає в ріжних формах: економічних, дипломатичних, мілітарних, могло би викликати катастрофи, які власне стараєть ся відвернути оружна сила. До сеї цілі треба йти іншими, довшими та певнішими шляхами.

Коли ідеально - політичний теорик бачить реальности в фалшивім сьвітлі, реально-політичний теорик бачить реально-сти правильно, одначе фалшиво їх оцінює. Він уважає гнет сильного над слабшим samozрозумілим обявом, природним законом. На політичнім прапорі появляють ся Дарвін і Ніцше. Адже природний закон усуваєть ся з-під моральної оцінки! Політика стає понятєм поза добром і злом. В політиці йде сила

перед правом, бо так воно є й інакше не може бути. Реально - політичний теорик знаходить ся під таким сильним впливом сугестії теперішнього стану, що не може уявити собі дальшого розвитку. Він забуває, що в людині додано природі новий, психічний момент, а саме здібність удосконалювання, що людина не є звичайним хищним звірем, тільки хищним звірем удосконаленим, що людина — поминувши всі інші подібності — має перед гиеною і шакалом інтелектуальний plus і що власне той plus робить невластивим і фалшивим всяке примінене дарвіністичної теорії до людської громади. Він не бачить, яке се було-б нелогічне, коли-б на віки установлено два різні роди морали, іншу для одиниці і іншу для держави, двояку міру для тих самих людських вчинків. Він є в тім самім положеню, як той, що вірить і в біблійну історію сотвореня сьвіта і в теорію природних наук, бо або не бачить між ними противенства, або, як і бачить, усуває його при помочи символіки та алегорії і подібних способів, якими послуговують ся компромісові натура. Мусимо вибирати між домаганем права кулака в усіх відносинах і домаганем узагальнення етики. Жите ставить нас не перед два різні роди морали, тільки перед висше розвинену мораль одиниці і перед відсталу мораль маси. Яким способом і коли остання може бути піднесена на рівень першої, се є окреме питане, одначе першою умовою для того, щоб се стало ся, є, щоби взагалі виступити з домаганем сього. Всяке змагане “вернути до природи” або остати при природі є просто вороже культурі.

Реально-політична теорія йде часом далі. Не вдоволяючи ся тим, щоби з рабункового інстинкту зробити невмолимий закон поза добром і злом, хоче вона той первісний інстинкт окрузити ще певним родом культури. “Не треба — читаємо в однім такім реально - політичнім теоретизованю — мати мило-серде над слабим, треба подивляти сильного. Бо коли оглядати історичні події в їх цілости, поминувши певні хвиливи або короткі випадки, їх хід певне покажеть ся висловом найвисщої справедливости. Коли-б так не було, жите на землі не було-б варта того щоб жити”*) Останне речене увидатное теологічно-релігійний характер, властивий усе тому родови скріпленої “реальної політики”. Містично - метафізичне примінене понятя спра-

ведливості, — поняття, яке належить виключно до області людських спільностей, — до існування взагалі, до абсолюти, веде консеквентно до ідолопоклонства перед силою, до ідеалізування права кулака й заперечування всякої етики. Коли я маю подивляти силу абстрактно, то не бачу причини, чому я не мав би уживати її також конкретно в особистім інтересі в межах можливості і карного закона.

В таким розуміню політики лежить помилка думаня, яка полягає на перепутаню слова, “право” в правно - філософічним і етичним розуміню. В першім розуміню право, коли не приймати ніякого мотиву поза людським світом, рівнаєть ся силі, і висловом права є відповідно до стану культури писаний закон або неписаний закон або самоуправляюча самоволя (“le despotisme tempere par l’assassinat”, коли перенести справу на інтернаціональні відносини: гнет ограничений бунтом). В етичним розуміню є право противенством безправства. З правно - філософічного становища (себто в розуміню того, що Спіноца означає як “право природи”) я маю право на все, що можу перевести, хоч-би се в етичним розуміню було найкровавійше безправство. Держава є інституция сили внутрі і на - зверх, і державне право є наукою про розділ сили. Коли правно державні форми в якімсь краю змінить ся революційним шляхом, нові форми стають правними в тій самій хвилі, коли можуть удержати свою перевагу. Таким чином вислів: “право є сила” — являєть ся правно-філософічним висловом, при якім зовсім поминаєть ся мораль. Натомість в вислові: в політиці сила йде перед правом” — слово “право” ужите в значіню морального права, що надає тому твердженю ненависний характер, коли його виставляють як максимум. В дійности сила йде дуже часто перед моральним правом, одначе такий стан є однаково злий, чи він проявляєть ся в політиці чи в приватнім житю. Коли взагалі признаєть ся мораль як співділяючий чинник, льогічно не можна признавати їй значіне в відносинах між одиницями, а виключати з політики.

Хоч реально - політична теория переходить таким чином в ворожу культури сентіментальність, то реальний політик уважає

*)Dr. J. Oestrup в данській часописи “For Fremtid” в падолисті 1909.

“політику чутя” як щось особливо гідне погорди. Він думає, що в приватнім життю треба, правда, руководити ся пасивною мішаниною “розуму” й “чутя”, одначе в політиці тільки “розумом”. Він виходить з популярного й наївного представлення, що “розум” і “чуте”, се дві окремі шуфляди свідомости, з яких можна до вподоби одну або другу зачинити. Дослід над відношенням між пізнанєм і чутем не містить ся в рамках сеї праці; тут вистане навести психологічний факт, який на мою думку починаєть ся до того, що говореню про виключене чутя з політики придаєть ся вид оправданя. Властиво можна мати милосерде тільки над одиницями; я можу спочувати одиниці, якої терпіне бачу або з опису інших довідую ся про нього, одначе над колективними терпіннями, які представляють ся в моїй уяві тільки через абстракцію числа або колективного понятя, не можу милосердити ся. Жах бідности, гнету, війни, мусить бути представлений в окремих образах або моя фантазия мусить собі його так представити, — инакше милосерде не відізветь ся. Саме донесене, що 10.000 людей в якій околиці не мають даху над головою, що цілий нарід є предметом адміністраційної самоволі або що в війні полягло 50.000 людей, записуєть ся найперше в мозку як постатистична дробиця, викликає також ріжні представлення з привязаними до них чутевими моментами (жах, огірчене, обурене), одначе не дає точки опори для милосердя, хиба що до сього долучить ся суггестивний або автосуггестивний момент. Коли я отже мало податливий на суггестию або може ще остаю під впливом відвортної суггестії, а до того маю ще мало фантазії, то супроти індивідуальних терпінь, які зустрічаю в житю, моє “чуте” може ще заговорити, але остане холодне супроти терпінь, які тільки абстрактним способом дістають ся до свідомости.

В кінці помилкою реальної політики є ще й те, що вона є за мало “реальна”. Вона числить ся з деякими вартостями, але не з усіми. Вона хоче з опортуністичних причин слабше заступлені інтереси пожертвувати сильнійше заступленим і через те являєть ся аналогією до тої внутріщньої політики, яка меншости жертвує більшостям. Те що є шкідливе у внутрішнім житю держави, мусить принести шкоду також в відносинах дер-

жав між собою. А що-до варваризуючого впливу гнету на гнобителів, міждержавна реальна політика може відбити ся у внутрішній партійній тиранії.

У всякій політиці гнету містить ся сила, яка ширить грубість, що полягає на наслідуваню, яке Тард уважає основним явищем соціології. Як одиниця так і маса наслідує свої власні давніші вчинки, і за кожним разом іде се гладше, більше механічно; скрупули, які при неетичнім вчинку можуть перший раз відзивати ся з певною силою, за другим разом стають слабші і з часом наслідком постійного повторюваня зовсім зникають. Се явище можна зовсім певне ствердити так само в політиці, як і в кримінальній статистиці. Нації, яка угнетає сусідню націю, опісля лекше буде угнетати й інших сусідів. Але крім того її примір зачнуть наслідувати також інші. На що дозволяє собі одна держава або у внутрішній політиці одна партія, того не потребує соромити ся також инша держава чи партія. Адже для держав, націй і партій, коли інші гудять їх з етичного становища, останнім і найважнішим аргументом усе є: "Пильнуйте своїх власних справ, ви зовсім не ліпші!" В державі, зложеної з багатьох націй, гнет, який виходить з одної сторони, швидко розходить ся скрізь; в Австрії рука всіх національно-стий піднесена проти всіх. Се основне значіне наслідуваня містить чи не найбільшу небезпеку завойовницької політики: воно увіковічне методу, яка спинює суспільний розвиток, і ту методу вважають опісля єдино можливою для політика. Власне в таких випадках, де завойоване і анексія викликає розвиток в краю, який доси знаходив ся в застою, ті корисні наслідки чи не перевищає шкідливий вплив наслідуваня, який тим більший, чим більше спричинений анексією розвиток служить оправданем для того акту насильства.

Що можливі й інші методи, про се свідчать між ин. американські Злучені Держави*) й Канада, де ріжні національності мирно працюють побіч себе для добра спільної землі. Там панує національний мир, бо взаїмні відносини національностей опирають ся на асоціації, коли в Європі вони оперті на тради-

*) Мурицьке питання в Злучених Державах стоїть між ин. в звязку з обговоренням вже расовими ідіосинкразіями Англьо-Сасів.

ції насильства, яка переходить з покоління в покоління. Натиск викликає реакцію. Також метода асоціації має силу викликати наслідуване. На взорець Канади уформувалися Австралія й Нова Зеландія, а опісля також навіть основана при помочи завойованія південно-африканська область. Ніде не проявляється практична — в правдивім значіню слова “реально політична” — висшість асоціації над методою насильства яснійше, як власне тут. В Європі польське питане непокоїть ще до нині три великі держави, більше як століте після поділу Польщі, а Німеччина, майже пів столітя по війні з Данією, все ще має завзяту національну боротьбу в своїй північній провінції. В південній Африці національна ненависть між завойованиками й завойованими вісім літ після анексії так ослабла, що перемінила ся в національне противенство, яке існує все там, де два ріжні народи живуть мирно побіч себе в одній державі. Сили, замість взаємно здавляти себе, злучили ся; кожда часть задержала свободу рухів; по виключеню національної ненависти економічні можливости, збільшені злукою держав, і взаїмні культурні відносини витворюють умови розвитку, однаково корисні для обох сторін. Очевидно сей наслідок треба приписати не якимсь особливим властивостям англійського народу, які так підбивають серця, тільки тій обставині, що тут асоціційна метода через наслідуване заступила методу насильства. Де Англійці держаться останньої методи (Єгипет, Індії), там борються ся з такими самими трудностями як європейські континентальні держави.

Будова держав мусить в будучности опирати ся на політиці “реальній” у властивім значіню, на політиці, яка запрягла би до своєї служби всі сили, визначуючи кождій з них відповідне місце.

Одначе не треба забувати, що ми ще не поступили так далеко, що тепер тільки починають показувати ся контури тої будучої асоціційної політики.

Не можу розпрощати ся з реально-політичними теоретиками, щоб не навести уваги Француза Гарда про наклін істориків, які піддають ся суггестії “політичного злочину”:

“Є се мода і пожалуваня гідна манія в сьвіті істориків, відносити ся все неприхильно до чесних діячів історії, з уподоба-

нем підносити невдачу їх заходів, обмеженість їх духа, а навпаки схібляти великим політичним лайдакам, — в Франції Филипови Гарному, Людвику XI., щоб назвати тільки найбільших, в Англії Тудорам з Генриком VIII. включно, — та безмірно одушевляти ся їх далекозорим духом, який їм переважно незаслужено приписуєть ся. Та симпатія до розбишак історії і та ярка антипатія до пастирів народів веде до того, що майже все розумне і плідне, що зроблено в області адміністративних та законодатних реформ, приписуєть ся першим. Тимчасом по правді при рівній здібности чи геніяльности з двох державних мужів найчеснійший усе принесе суспільности найбільшу користь. Люди, які мають довіре тільки до енергії, які вірять тільки в геніяльність і в характер, нехай подивлять ся на Наполеона. Йому певне не бракувало ані характеру ані геніяльности. Та коли-б він був мав навіть трохи менше сили волі, геніяльної фантазії і духа підприємчivosti, а за те трохи більше таких погорджуваних річий, як серце й почуте обовязку, чи не були-б ми першим народом в сьвітї?”

3. Мораль держави і публична думка.

Великим камінярем розвитку психології й етики маси є “публична думка”, яка повстає як втілене свого рода неофіційної морали маси супроти офіційної морали маси, морали держави, і часто проти неї.

Невдачне повстане називаєть ся в офіційній термінології ганебним бунтом, а його провідники державними злочинцями. Коли-ж повстане вдасть ся, тоді називаєть ся воно “боротьбою за свободу”, а його провідники “героями свободи”. В сій термінології зазначаєть ся перше всего факт, що право в правно філософічнім розуміню однозначне з силою. Одначе в ній знаходить ся ще щось инше, а саме проба моральної оцінки: хто має успіх має слухність; натомість хто не має щастя, не має слухности. Се є мораль держави, яка відповідає примітивній морали одиниці.

Неофіційльна мораль маси часто займати-ме инше становище. Публична думка є менше догматична і підпадає під

вплив всяких сугестий. Коли десь у світі вибухне повстанє, публична думка в краях безпосередно незаінтересованих радо прихилиєть ся на сторону повстанців, бо на основі численних звісних аналогій допускає, що повстанє є реакцією проти гнету, — думка, яка в окремих випадках може бути слухна, але в інших є фалшива. Повстаня можуть бути дуже складні і мати дуже різне моральне оправданє. Одначе маса не входить в подробиці, тільки вдоволяєть ся грубшими узагальненнями.

Коли дві держави ведуть з собою війну, публична думка інших країв мимоволі стає по чийсь стороні, підлягаючи впливови дуже різних причин. Коли прим.. одна з воюючих держав була нашим ворогом в минувшости, яка не є ще на стільки віддалена, щоби втратити свій історично - сугестивний вплив, або є правдоподібність, що вона може стати нашим ворогом в близькій будучности, тоді наші симпатії є очевидно по стороні її противника. Не грає тут ролі ніяка ідейна оцінка; є се те саме явище, як коли ми мимоволі до звірат “корисних” з людського становища відносимо ся з симпатією, а до “шкідливих” з антипатією. Племінне спорідненє часто сильно причиняєть ся до викликаня симпатії. Також спільність релігії може ще нині мати сугестивний вплив. Вірмени й Сирийці як наші одновірці будять у нас особливі симпатії, хоч звичайний чоловік зовсім не знає тих народів і може аж з газет довідав ся, що вони християни. Культурна пропасть, яка ділить християнського Європейця від християнського Вірменина чи Сирийця, є певне багато більша, ніж між Вірменином чи Сирийцем і його магометанським окруженєм; одначе само слово християнин” здобуває для тих народів європейські симпатії, яких вони не занедбують вискувати.

До того всего долучаєть ся в кінці сугестия гуманних ідей, які є плодом розвитку індивідуальної морали. З огляду на те, що від одиниць все виходять сугестії на маси, та що маси під сугестивним впливом дадуть ся повести на все, від найнижшої нікчемности до найвисшого пожертвованя, факт, що також гуманні ідеї можуть розворушити маси, не має в собі нічого особливого.

Публична думка стоїть побіч морали держави як движи-

мий елемент розвитку мас. Вона капризна, необчислима, в кождім окремім випадку виступає на сліпо, не могути передвидіти наслідків свого виступу, і приносить то шкоду то користь. Мораль держави, се первісна мораль, перемінена в мумію, яка вважає себе висшою над усякий розвиток; вона творить чинник застою в історії мас. Публична думка, се енергія. В сім лежить власне значіне публичної думки. Вона часто помиляєть ся і ті її помилки можуть мати важкі наслідки, але вона підлягає законови розвитку. Переймаючи все нові елементи з морали одиниці, вона творить звязок між одиницями й масою. Коли мораль держави цілі тисячлітя стоїть менше більше на однім місци, нинішня публична думка дуже ріжнить ся від публичної думки з-перед сто літ. Поволи, дуже поволи впливає публична думка на міждержавну мораль, так, що та бодай в своїх зверхніх формах стає трохи менше варварська.

Характеристичний примір, як неофіціальна мораль маси може попасти в конфлікт з офіційальною, бачимо в тій модерній появі, що групи занять, професий або народні заступництва вмішують ся непокликані у внутрішні відносини чужої держави. Таке вмішуванє має звичайно характер протесту проти національного поневоленя. Коли в 1910 р. російське правительство внесло в Думі предложене про управильнене відносин між Фінляндією й російською державою на основі майже повного знищення автономії Фінляндії, потім пішли протести ріжних англійських торговельних палат, а в кінці цілого ряду європейських парламентів. В реально - політичній пресі даних країв проявило ся невдоволене з того, і в усіх тих статях, як усе в аналогічних випадках, хід думок опирав ся на трьох аргументах, які тут докладнійше проаналізуємо:

1) Непокликане вмішуванє людей, які займають в нашім публичнім житю визначні становища, у внутрішні справи чужої держави є нерозумне, бо воно може викликати в тій державі ворожий настрій проти мас і попсувати взаїмні політичні відносини. Се розумоване є без сумніву оправдане, одначе його значіне зменшаєть ся в міру того, як збільшаєть ся число держав, яких визначні люди беруть в такій демонстрації участь. І коли акт насильства якоїсь великої держави зустрінеть ся з одно-

душним протестом публичної думки всіх інших великих держав, держава - гнобитель може собі заощадити заходу вважати ся ображеною, бо прецінь не може з усіми посварити ся.

2) Займатися актами насильства інших є тому нерозумно, бо наражуємося на те, що інші відплачувати-муть нам тим самим. Проти сього можна сказати, що такому вмішуванню інших в наші справи ніяким способом не можна запобігти. Хоч-би ми держалися здалека від таких демонстрацій, на випадок якогось акту насильства, сповненого нами, протести чужинців не дадуть на себе ждати. Такі демонстрації під впливом наслідування ставати-муть що-раз частійші й захоплювати-муть що-раз ширші круги.

3) Вмішуване у внутрішні справи чужої держави є безправством супроти тої держави, бо кожна держава має право полагжувати свої справи, як їй хочеться. Так, з правно - філософічного становища має вона право, але з морального ні; тимчасом сього аргументу вживають власне як морального. З морали не можна вивести аргументів проти протестуючого вмішування. Зрештою принцип невмішування придержують ся тільки супроти великих держав, а не прим. супроти слабих орієнтальних держав, з чого ясно видно, яку вартість має той моральний аргумент.

Те вмішуване публичної думки є знаком зростаючої солідарности між народами на перекир політикам. Є се рух, який іде до того, щоб "реальну політику" побивати її власною зброєю, силою. Публична думка не може панувати. Для сього є вона занадто непостійна; її пановане було би безправильністю і вело би до непевности й анархії. Політика панує, бо має вишколене, техніку і постійність, але вона мусить опирати ся на публичну думку. Де з собою змагається більше публичних думок, політика шукати-ме опори все в найконсервативнійшій. Одначе публична думка може надати новий напрям з такою однодушною силою, що набирає характеру духа часу і стає трівкою силою, перед якою мусить угнути ся політика. Публична думка будує в сути річи на сугестії, а сугестия є силою до добра й до зла. Та коли вона йде до згуманізованя політики, коли проявляє тенденцію переіменити мораль держави в тім напрямі, в

якім протягом століть розвинула ся мораль одиниці, то можемо бути спокійні, що вона знаходить ся на добрій дорозі.

4. Національне почуте.

Національне почуте є почуте солідарности зі спорідненими мовою і традицією, почуте, яке опираєть ся на менше або більше свідомім розуміню, що свобода рухів і сила діяльности одиниці стоїть в простім відношеню до самостійности нації.

Що материяльна і духовна свобода рухів одиниці залежить від самостійности нації, про се доволі свідчить істория поневоленних народів. З дефензивного становища національне почуте полягає на інстинктовнім розуміню, що взаїмні відносини народів управильнєе інстинкт рабунку і власти. Полягає воно на безумовнім недовірю, яке мають супроти себе звірі, варвари і нації, і якого оправдане що-до націй потвердили досвіді століть. Дефензивне національне почуте є інстинктом самозбереження народу.

Мова є способом до виміни думок і до довіря, способом до заспокоєня социяльного інстинкту. Розмовляти мовою, якої вповні не опановуєть ся, втомляє; примус мови в чужім краю викликає скуку і тугу за вітчиною. З дійсности питане мови є ядром національного питаня. Сама традиция може очевидно вдержати національну єдність без істнованя спільности мови (Швайцария), а примір Ірляндців показує, що нарід може зберегти національну свідомість, хоч стратив мову. Одначе се виїмки. Звичайно втрата мови заповідає смерть нації. Тому примус мови є способом, яким кожда нация гнобителів стараеть ся ослабити свою жертву.

З тої основної ваги мови для нації виходить, що національне почуте мусить бути найсильнійше в тих суспільних верствах, які найменше можуть обходити ся без рідної мови, отже найперше у селян, в меншій мірі в середнім стані міст, який взагалі є менше отяжілий ніж селянство, і в робітників, які скрізь можуть примінити ся і яких потреби що-до мови можуть бути заспокоєні малими, швидко вивченими окрушками. Найменше виразне буде національне почуте серед просвіченої кляси, яка знає мо-

ви, отже серед людей, які мають досить змоги, щоби ввійти в гармонійні зносини з одиницями, які вийшли з чужого національного духа*. Одначе тут можуть вмішати ся різні чинники і змінити те природне відношене між соціяльним відношенем одиниці й інтерезивністю її національного почутя. Інтереси заробітку проявляють тут свій вплив, а індивідуальні ріжницї відіграють очевидно також велику ролю. Поверховне й більш переминаюче забурене того відношеня викликає також суггестия патріотичної або антипатріотичної пропаганди.

Таким чином особа з сильним національним почутем не має права гудити свого сусіда за те, що він займає холоднійше становище в національних питаннях, бо се лежить в природі річи, що той, хто в високій мірі потребує товариства своїх земляків, бо не може тих самих духових вартостей брати від інших, мусить почувати ся більше солідарно звязаним з своєю нацією, як той, хто ту потребу виміни свідомости може так само заспокоїти поза своєю власною нацією, як і серед неї. Закид тільки тоді оправданий, коли чоловік з слабшим національним почутем (зовсім без національного почутя нема нікого, хто живе й працює серед своєї нації) агітує проти національного почутя і стараєть ся земляків, які знаходять ся в менше корисних відносинах, позбавити вартости, якої вони конче потребують і яка є зрештою природною обороною їх свободи рухів.

Доки взаїмні відносини між націями мають характер оружного мира, себто потенцияльної війни, національне почуте з конечности мати-ме мілітарну одіж, і погляд одиниці на національне почуте оставати-ме під впливом її становища до питання про "війну і мир" і тим самим під впливом противенства між реально - політичною й ідеально - політичною теорією. Але також противенства між консервативним та колективістичним суспільним світоглядом причиняють ся до означеня становища одиниці до національного почутя. Коли до того додамо, що змаганя до націоналізації або інтернаціоналізації можуть мати значіне для материяльних інтересів одиниці, то стане ясно,

*) Сей погляд автора на нашу думку односторонній. Виходило би з нього, що зі зростом культури національне почуте слабне. Тимчасом річ маєть ся противно: тільки зріст культури переменяє національний інстинкт в національну свідомість.—М. Л.

що патріотизм і антипатріотизм, се дуже складні явища. А за речниками патріотизму й антипатріотизму стоять маси, які приймають ті науки в грубо прикроеній формі. Звичайні явища психології маси, сугестія з власного табору, відворотна сугестія з табору противника, збільшають односторонність догм, а аргументи розмінюють ся в цілях боротьби на фрази.

Хоч самозбережене є найбільш очевидним елементом національного почуття, одначе ним воно не вичерпується. Самозбережене, оборона перед чужою силою, є — так сказати — негативним бігуном національного почуття. Позитивний бігун, се свідомість нації про її продуктивну силу, про здібність до творення, до витворювання нових матеріяльних чи духових вартостей. Національна свідомість доводить до особливої концентрації, яка надаючи нації певне особисте знамя, уздібнює її давати свій вклад в світове господарство. Бо так само, як творить тільки одиниця, а не маса, так само колективна культурна праця виходить від зіндивідуалізованих національних одиниць, не від якоїсь абстрактної людськості. Спільність мови й історичних споминів творить перший звязок між творчими одиницями нації; вона є головним знаменником, творить спільну підставу, яка надає національній праці і внутрішню гармонію. Ся елементарна духова єдність набирає значіння в міру того, як дальші генерації творчих одиниць будують далі на основах, утворених попередниками. Вона впливає сугестивно на національні маси і надає їм особливий характер, який знов впливає на одиниці. Т. зв. національний характер полягає певне тільки в малій часті на вроджених расових властивостях, які відграють ролю хіба при великих, фізіологічно дуже від себе ріжних расах (білі, чорні, жовті і т. д.), а не при ріжних етнічних групах серед тої самої раси, як народи германські, романські, славянські і т. д. Географічні відносини, ріжний спосіб життя, який по часті полягає на традиції, мають також свій вплив. Та в найбільшій мірі національний характер виробляє сума творчих одиниць нації і взаїмні відносини між одиницею й масою. Сим пояснюється, чому одиниці, яких батько й мати належать до сильно ріжних рас, часто визначають ся мало щасливими моральними властивостями; вони хитають ся між двома незгідними тради-

цями і не достає їм важної також для розвитку одиниці опори; до того те мішане походжене не рідко витискає на них як в расі батька так і в расі матери пятно соціальної меншевартности, яке не дає їм засимілювати ся до одної або до другої.

Від національного характеру залежить знов рід цивілізаційного і культурного вкладу нації. Кожда національна праця має світову вартість, бо дає материял до виміни, а тільки через виміну й суперництво є можливий розвиток. А чим всестороннійша виміна, чим більше елементів суперничає з собою, тим певнійший і рівномірнійший буде розвиток взагалі.

Свѣдома нація є горда, бо гордість не є ніщо инше як безкритична свѣдомість, а що нації є безкритичні, се лежить в їх сути як мас. Розуміть ся само собою, що національне самоукріплене не занедбає використати такого могутнього способу суггестії, як лірика. В національних піснях славить ся вітчину, природу рідної землі, щоденне жите народу, або знов воєнне щасте нації, часто з наївною пересадою і з ганьбленем ворогів, що звисне вже з похвальних і ганьблячих віршів примітивних народів. Національна поезія в усіх формах має значіне якого не слід недоцінювати. Вона є наймогутнійшим доступним для слуху символом едности, як прапор є таким самим символом для зору, і причиняєть ся до концентрації національних сил.

Та від гордості до зарозумілості є тільки малий ступінь, і національна гордість справді переходить звичайно в зарозумілість, коли малочисельність народу і недостача політичного значіння з природи річи не спиняє такого розвитку. Нація вважає себе ліпшою від усіх инших, знярядом в руках провидіння, який має місію йти на переді розвитку й нести свѣтло всім иншим націям. Можливо, що вони самі не розуміють своєї користи; в таким випадку треба їх примусити всіми способами, якими розпоряджає сила. Таким чином тут долучаєть ся до рабункового інстинкту теологічний момент, який ускладнює агресивні настрої. Фалшивий ідеалізм лучить ся з елементарними інстинктами поневолення й визискування: за свою безкорисну культурну працю кажеьт ся собі очевидно заплатити. Національне почуте, се зложенний інстинкт, в яким все перемішані дефензивні й агресивні настрої: хочеть ся не тільки забезпечити свою

самостійність, але також збільшити свою силу, що можливо тільки коштом інших. Коли тільки є сила, свідому націю з інстинктивною певністю пре до поневолення.

Мораль держави, якої основним принципом мимо всіх лицемірних фраз дипломатів є “сила перед правом”, вважає той розвиток природним і правильним. Але також публична думка, яка зрештою там, де не входять в гру власні інтереси, являєть ся корективом морали держави, тут звичайно заводить. Національна суггестія має такий могутній вплив, що в своїх острих формах легко переходить в екстазу. Тоді всяка розвага виключена. Маса не розрізняє між оправданою оборонною боротьбою і простим нападом, вона реагує в ту мить і нестримно, і горе тому, хто пробував би привести її до розуму! Слова національної суггестії: прапор, честь нації і т. д. можуть бути уживані і в службі доброї справи і надуживані в службі злої справи, — їх вплив є все той сам. Спірні питання можуть бути також так замотані, що маса, коли-б навіть мала здібність застановити ся, не могла-б додумати ся до сути справи. Коли керманічі держави бажають собі війни, відповідний настрої може бути викликаний офіційними неправдами, перфідіями, промовчуваннями, фалшованими документами. Іноді нелюблене правительство вміє зручним використанем національної суггестії відвернути сліпу лють мас від себе на мирну сусідну державу. З другої сторони національний рух, спинений або упокорений невдачами, творить собі внутрі вільний простір революціями. Пароксизм мас вимагає виладування. Тому є се все небезпечна гра спекулювати на національне почуте. Безсовісні агітатори, які в службі якоїсь цілі роздувають національні пристрасти, ніколи не можуть бути певні, чи сили, в яких виступає стільки невідомих і необчислимих чинників, не звернуть ся проти них самих.

Та в богатъох випадках власне публична думка домагати меть ся національної війни проти волі керманічів держави, які ліпше бачать небезпеки і трудности такого підприємства, як п'яні чутем маси. Таким чином движима мораль маси під впливом невідповідальних дорадників (між ин. безсовісної преси) може попасти в варварство, проти якого мусять звернути ся заступники постійної морали маси силою свого ліпшого розу-

міння. По найбільшій частині ті національні амбіції, які розворушують маси і спричиняють правительством стільки клопотів з вимінами нот, протестами й оправданями, не є ніщо інше як зле маскований інстинкт рабунку. Що наші предки перед тисяч роками панували в сусіднім краю, або що мова його населення споріднена з нашою, сї обставини стають бажаними покришками для національних мас, щоби домагати ся “анексії” того краю.

Одначе публична думка не є ніколи одинокою й неподіленою рікою. Також внутрі національного життя стоїть одна публична думка проти другої. Острі напади шалу, які тільки невластиво можна назвати публичною “думкою”, хоч хвилево можуть стероризувати кождо іншу думку, мусять вкінці все уступити перед глибоко вкоріненими думками, перед спокійними, рівномірно пливучими струями, які творять еволютивну ріку публичної думки. Ходить тільки о се, щоби запобігти, щоби ті острі напади шалу підчас свого бігу не наробили за багато шкоди.

5. Сьвітовий мир.

В оповіданю Вольтера “Micromegas” розмовляє подорожний великан з Сирия з філософом з землі, який між ин. каже: “Знаєте прим., що в хвилі, коли я з Вами говорю, сто тисяч дурнів нашого звіринного роду, які носять капелюхи, заняті тим, щоби вбити сто тисяч інших, які носять турбани, або щоби ті їх убили, та що так водить ся майже на всій землі, як далеко сягає людська пам'ять”.

Великан з Сирия зжахнувся й запитав, яка може бути причина таких страшних спорів між такими слабкими істотами.

“Розходить ся”, сказав філософ, “о купу сьмітя величини Вашої п'яти. Розумієть ся, ніхто з тих мільйонів людей, які себе взаємно вбивають, не домагаєть ся навіть найменшої частини з тої купи сьмітя. Ходить тільки о те, щоби знати, чи вони належать до чоловіка, який називаєть ся султан, чи до иншого, якого з якоїсь причини називають кесарем. Ані один ані другий ніколи ані не бачив ані не буде бачити того кусня землі, за який іде бо-

ротьба, ані майже ніхто з тих істот, що себе взаємно вбивають, не бачив ніколи істоти, задля якої дає себе вбити”.

“Ах, нікчемні!” закликав великан з Сирія обурений. “Якже можна зрозуміти такий надмір безглуздового шалу? Маю охоту зробити три кроки і ступивши три рази ногою, розтоптати цілу ту купу смішних убийників.”

“Не трудіть ся!” відповів йому філософ. Вони самі доволі працюють на свою згубу. Знаєте, що по десяти літах не остала й сотня часть тих нещасних? Знаєте, що як би вони навіть не воювали мечем, голод, труди і неуміркованість майже всіх їх змели би з лиця землі? Зрештою треба би не їх карати, а тих безчинних варварів, які з своїх кабінетів, займаючи ся травленням, наказують убивати мільйони, а потім за се торжественно дякують Богу.”

Від коли Вольтер написав ту сатиру, народи осягнули в повній мірі благословене права самоозначення одначе наслідком того війни не зникли зі світа. До права політичного самоозначення долучив ся з природи річи зріст свідомости національної приналежности, сильне змагане до самоукріплення. Лібералізм одержав доповнене в націоналізмі. Тепер мали бути зревідовані національні границі. Зв'язаний з правом голосованя загальний обовязок військової служби сотворив новий рід війська, перенятого національним духом. Дев'ятьнайцятье століте стало часом національних війн. Але лібералізм був тільки коротким упоєнем. По своїй сути ворожий свободі демократизм почав що-раз більше витискати індивідуалістичний лібералізм. Боротьба ще не скінчила ся, але лібералізм—в первіснім значіню слова тратить щораз більше ґрунт супроти демократизму. Серед національної спільности і в части проти неї повстають нові спільности. Відбувають ся пересуненя і переміни вартостей, спільність переходить на нові шляхи. Коли давнійше ведено релігійні і національні війни, при яких економічні реальности скривали ся тільки під релігійними і національними сугґестиями, тепер маємо діло з економічними війнами, при яких національні—иноді також релігійні—сугґестії співділяють тільки як ферменти.

Тимчасом думка мира розвинула ся в велику суспільну про-

блему нашого часу. Ся думка є очевидно, як усї социяльні думки, дуже стара. Від Сен-Пеєра через Канта до Толстого і Берти Суттер ідеї мира перебули довший шлях розвитку, заки при кінці XIX. столітя почали з воздушних вершин теорії сходити на поле практичного житя.

Рациональний дослід над проблемою мира мусить виходити від двох головних питань: Чи сьвітовий мир бажаний? Чи він можливий?

Чи сьвітовий мир бажаний? Проти війни наводять: що жертви війни в людях які походять власне з найздібнійшої до праці кляси віку, означають ослаблене народу; що той систематичний пролив крови мусить впливати на учасників так, що вони по части дичіють, а по части їх нерви руйнують ся; що війна коштує безконечну суму людського терпіня; що вона в кінці є фінансовою руїною, яка на довгі часи ослаблює народи. Все те, — вийнявши хиба той вплив, який війна має в напрямі одичіня, — при знають також рішучі противники ідеї мира, хоч на їх думку прихильники мира прибільшують значіне тих фактів. Натомість антипаціфісти кажуть, що війна приносить інші користи, які перевисшають подані висше шкоди, і кругом сього твердження обертаєть ся в дійсности весь спір. Аргументи противників сьвітового мира можна зібрати в три точки: війна розвиває в людях нові цінні моральні властивости, ставить збільшеню людей природну границу, причиняєть ся до удосконалюваня техніки.

Оборонці війни найперше твердять, що війна розвиває національну сьвідомість духа. В часі мира нарід попадає в вигідність і егоїзм; натомість у війні вчить ся ощадности, єдности і пожертвованя, а його воля скріпляєть ся.

Очевидно не можна говорити, що війна витворює нові моральні властивости: вона доводить одиниці до взаїмного зближеня, і наслідком спільної небезпеки вже існуючі властивости мають нагоду замітнійше проявляти ся. Також завважуєть ся звичайно замітний зріст тих властивостей. І в часах мира можна завважити, як наслідком незвичайних обставин проявляєть ся відвага й пожертвованє не тільки серед одиниць, але також серед маси. Робітницькі маси терплять з своїми родинами голод коли клясова солідарність наказує їм страйкувати; ко-

ли-ж трапить ся національне нещасте, катастрофа повени або землетрясене, проявляють ся ті самі добрі властивости, де тільки мають почву. Одначе війна має між ин. те значіне, що ті суспільні кляси, які звичайно заняті виключно гоненем за материяльними житевими добрами і чужа для них тверда боротьба за істноване, примушує вона набрати ся духа загального пожертвованя і ставить їх в непосредні зносини з повагою житя. Коли в часі мира легко здобуває перевагу приватний рабунковий інстинкт, війна скріплює солідарність внутрі держави, зорганізованої до рабунку й до оборони перед рабунком.

З другої сторони національний дух набирає часто по війні незвичайно агресивного характеру, який може мати варваризуючий вплив і вести до нової ворожнечі. Чим дразливіша є національна свідомість, тим більша є заразливість війн. І коли слідити в історії за чергованем війни і мира, виринає думка, чи не поспробувати поставити загальне правило, що шкідливі наслідки війн, провокуюча ароганція і донкішотерия, яка виступає під фалшивою етикеткою хоробрости, тревають значно довше, ніж викликаний війною моральний під'єм. Зрештою ніхто не може передвидіти, які нові психічні моменти появлять ся, коли-б центральні части європейського культурного світа були тепер, після сорок літ мира, навіщені війною. Знаряди війни стали тепер в незвичайній мірі більш убийчі, а нерви нашого часу вразливіші. Які зміни викликало би се в проявах психології війни нашого часу, сього ніхто не знає.

Війна є далі — на думку противників світового мира — корисна і навіть потрібна на те, щоби збільшене людей держати в розумних границях. Ле Бон вказує*) на Індії, де населене серед примусового мира, який треває вже більше як століте, страшно зростає, наслідком чого загальна бідність стає очевидно що-раз більша. “А чи голодова смерть справді така ліпша від смерти від гармат, що за всяку ціну треба уникати одної щоби з резигнацією дождити другої?”

На се можна сказати, що Індії, се країна з високою й цінною культурою висших кляс, одначе її недіткнені культурою

*) La Psychologie politique, ст. 93.

широкі верстви збільшають ся без думки з плодючістю первісних народів. Ле Бон може має на стільки слушність, що вихвалювана "Pax Britannica" має для Індій сумнівну вартість. Можливо спускане крови через війну від часу до часу є також корисне для інших народів, які мають за багато крови. Але в Європі, де в народній душі що-раз більше укріпляється певна культура, збільшене людий без сумніву проявляє тенденцію самоуправляння. В вітчизні Ле Бона що-раз голоснійше підносять ся нарікання на застій в населеню, а те саме явище, хоч в меншій мірі, помітне також в інших європейських культурних народів.

Ле Бон зазначає в кінці, що великі поступи модерної індустрії головню в оброблюваню металів, завдячуємо передовсім війні. Сей аргумент не має, здається, принципіального значіння. Зелізниці, телеграф, літаки, були-б винайдені, сталева техніка була-б розвинула ся, хоч-би воєнна штука не була мала для них приміненя, а хоч-би поступ техніки ішов у деяких областях і поволійше, великого нещастя в сїм не було би.

Загалом беручи здається мені, що вага мусить перехилити ся в сторону приятелів мира, коли взагалі запитати, чи бажане заступлене війни іншими методами.

Та в користь війни зустрічаємо ся ще з особливим розумованем, взятим з понятя божеськості війни. "Вічний мир", писав Мольтке, "є сон, і то навіть не гарний сон, а війна є звеном в божеськім сьвітовім порядку". З таким самим правом прихильники мира могли-б говорити, що праця для сьвітового мира є богоугодним ділом, бо по християнському понятю Бог є любов. Такі твердження все можна дістати по дешевій ціні, бо вони обертають ся поза границями аргументації. Коли почнемо толкувати, чого в сїм чи тім випадку хоче Бог, то кінчить ся всяка дискусія, бо кождий з тих, що вірять в Бога, може підсувати йому наміри, які йому самому подобають ся, а хто в Бога не вірить, для того все те не має ніякого змислу. "Божеський сьвітовий порядок" є релігійне понятє і знаходить ся таким чином поза областю розумового дослїду. А зрештою що маєть ся розуміти під божеськім сьвітовім порядком? Може первісний стан? В такому випадку вся культура є злочинним ломанем божеського

світового порядку і ми мусіли-б як найшвидше повернути до канібалізму. Коли-ж се не є первісний стан, то на яким культурнім ступні маємо спинити ся, щоб не прогрішити ся проти божеського світового порядку? Перед двома століттями думку, що чоловік при помочи машин може підняти ся до хмар, уважали би злочинною утопією, яка “противить ся божеському світовому порядку.” А одначе тепер ми все таки літаємо.

Трайчке говорить про сьвятість війни. На се треба завважити, що сьвятість ніколи не є щось обективне, тільки субективний настрій, не внутрішня властивість річи, тільки особливе ста новище, з якого одиниця дивить ся на річ. Під “сьвятістю” скриваєть ся часто проголошене якоїсь річи ненарушимою (“табу”), щоб тим способом при помочи сили сугґестії (популярно називаєть ся се “bluff”) усунути її з-під дискусії.

Коли божеський світовий порядок одягаєть ся в слово “природний закон”, тоді ся думка дістає науковий вигляд. Так приходимо до другого головного питання: Чи світовий мир є можливий?

Прихильники природної конечности війни розумують менше більше так: В наших часах викликає війну не людська воля, тільки вона вибухає як вислід економічної конечности, яка виступає з невмолимою силою природного закона. В міру того, як збільшають ся області економічної діяльности народів і на сьвітї стає тісніше, інтереси мусять що-раз частійше зударяти ся взаємно, і від часу до часу приходять неминуче до ultima ratio конкуренції, до війни.

Але чи тут справді ходить о природний закон, який можна би порівнати прим. з законом притягання? Може бути, що в людській натурі є наклін, щоб увільнити ся від конкурента таким способом, щоб його просто вбити, одначе той “природний закон», коли ходить о взаємні відносини між одиницями, держава щасливо побідила, отже на зовсім »невмолимий« він не виглядає. В дійности також теорія природного закона скриває під своїм строго науковим виглядом містично-теологічний погляд. Бо в кінці на чім полягає економічний розвиток, як не на людській волі? В наших часах тим, що хоче війни, звичайно не є ані король ані міністер, тільки акціонарі підприємства, яке на-

зиваєть ся »держава«. Що иншого розумієть ся під волею нації і держав, як не суму волі одиниць, очевидно перетоплену по законам психології маси? Теория природного закона, як і її близька рідня, “реальна політика”, виходить з фалшивого заложення, забуваючи, що чоловік додав до природи новий момент, культуру.

Адвокати думки про природну потребу війни випустили з-під уваги инший природний закон, і то такий, що справді обо в'язує в людськiм житю, бо є психічним законом, а саме, закон розвитку. Мировий рух здобув таке значіне, як ніколи перед тим, отже розвинув ся з правильністю, яка свідчить про те, що не є се випадковий модний рух, тільки відповідає замітній потребі. Старий світ привик був уважати війну природним регулятором; що при тім пропадало, се не грало занадто великої ролі: така була воля неба. Світ був без внутрішнього звязку. Тепер світова економія стала инакша; світ стає щораз більше єдиною, суцільною, всеобнимаючою робочою машиною, яка не зносить, щоб її колеса занадто часто попадали в непорядок. Модерна суспільність знає тверде завзяте праці. Коли має бути рішена якась цивілізаційна або культурна проблема, праця розпочинаєть ся на сто місцях землі; коли якась нитка згубить ся в однім місци, знайдуть її в иншім; сили працюють, передаючи собі роботу з рук до рук; ніколи не кидаєть ся праці в кут, ніколи не спускаєть ся ціли з очий; в кінці ціль осягаєть ся, і вона творить вихідну точку для поставлення й рішеня нових проблем. Весь той розвиток мусить виступити проти перешкод зі сторони охочих до воєнних пригод. Супроти національного почутя як інстинкту самозбереженя націй виступає як рівноуправнений чинник з домаганем мира публична думка, яка є інстинктом самозбереженя національного світового організму. І та публична думка з домаганем мира стала поволи досить сильна, щоб виступити проти лїнивої морали держави. Державні мужі й дипломати бачать ся примушеними заняти ся нею. Змаганя до вдержаня мира стали вже одною з конвенціональних тостових фраз підчас візит королів і міністрів, яка в данім випадку очевидно не має більшого значіня, ніж усі инші

фрази, одначе як усі фрази, що все повторяють ся все таки має суггестивну силу.

Публична думка з домаганем мира сотворила далі гаагські конференції, яких значінем чи недостачею значіня займаєть ся стільки пер. Ваги тої фази в розвитку мирового руху треба шукати не стільки в окремих постановах, що-до яких прийшло до згоди, як власне в факті, що державні мужі й дипломати звернули на рух свою увагу і признали його таким важним чинником, що вважали за відповідне вмішати ся в справу і коли не можна руху спинити, бодай попробувати звернути його на шлях, де мораль держави могла би з ним лекше справити ся. Справжні улїпшеня, які при тім осягнено, прим. улєкшенє можливости мирового суду, осягнено таким чином через компроміс між офіціяльною й неофіціяльною моралю маси, між моралю держави й публичною думкою. Яку практичну вартість матимуть гаагські конференції, не можна ще тепер оцінити. Але деяка скептика здаєть ся, що раз більше опановує знавців в області права народів. Так прим. "Koelnische Zeitung" з 19. червня 1910 р. виводить, що коли не милимо ся, в німецькій літературі права народів, за приміром англійської науки права народів, відбуваєть ся в найновішій часі переміна в тім напрямі, що й теоретики, йдучи за принципом дипломатів, готові більше як доси признати незвичайну вагу реальної політики й політичного інтересу ріжних держав для становища й розвитку права народів. Се поясняєть ся отсим:

"Не буде занадто важко на основі дотеперішньої практики права народів доказати, що на конференциях права народів остали без наслідків предложєня, які на випадок війни хотіли наложити на воюючих обмежєня що-до уживаня военных способів і потрібного з огляду на ціль війни (повалєне противника і запєвненє національного істнованя через щасливе перевєдєнє війни) военного насильства; иншими словами, що всяка проба обмежєня максими, яку поставив Hugo Gratius як основне правило военного права народів: "omnia licere in bello, quae necessaria sunt ad finem belli" (в статі про право морської добичі в "Tag" з 6. марта 1909 р. Німаєр перекладає се: "Супроти военного противника дозволенє все, чого вимагає военний ре-

зон»), — після безуспішних дебат сходить з денного порядку... А коли що до таких важних питань, при яких виступає військовий резон, все таки доходило фактично до згоди при помочи постанови права народів, то вже при приймаючої такої постанови не прикладано великих надій до її обов'язуючої сили, або бодай не підлягає сумнівові, що держава в конфлікті свого політичного інтересу ““public policy”, говорячи англійським терміном) з обов'язуючими її постановами права народів, коли ходити-ме о добро, свободу і незалежність вітчизни, без найменшої надуми відступить і мусіти-ме відступити від постанови, яка стоїть їй на перешкоді, хоч-би та постанова, й як ясно виступала як моральна ідея права, як якась абстрактного права природи. Приміру на се не можна навести з тої причини, бо найважливіші закони, які власне відносять ся до сього, ухвалені на трьох дотеперішніх великих конференціях¹⁾, не перебули ще огневої проби війни... Треба з як найбільшим натиском зазначити великий і єдино міродатний вплив реальної політики і добре зрозумілого інтересу інтересованих держав на становище і розвиток права народів, — політики, яка ніяк не сьміє дати ся вести й засліпляти оглядом на цивілізацію й гуманність. В справах, які відносять ся до житевих інтересів нації, сила йде перед правом.”

Так пише «Koelnische Zeitung», опираючи ся в своїх виводах на більше число найновіших німецьких праць з області права народів. Ті виводи що-до ясности не-оставляють ніяких бажань. Коли на все має бути задержаний принцип, що “супроти військового противника все дозволене, чого вимагає військовий резон”, то природний вивід з того такий, що не тільки обемисті акти гаагських конференцій в справі згуманізованя війни є безвартною макулятурою, але також взагалі всі писані й неписані постанови права народів не варта зломаного гроша. Можна тільки сподівати ся, що практика завдасть до певної міри брехню сій теорії. При кінці своєї статі автор підносить значіне конвенцій для права народів, »на скільки не розходить ся о питане чести і житевих інтересів держави, коли маєть ся за задачу означити границі області військового резону і виключити ті жорстокости війни, яких можна уникнути«. Та на се можна

би сказати, що змаганя дипломатів в тім напрямі, хоч не є зовсім зайві, одначе не є також такі міродатні, як се звичайно приймаєть ся. Загальне розуміне того, що в наших часах незвичайно скомплікованої, незвичайно дорогої і в наслідках не-обчислимої машинерії війни не можна пускати в рух за дрібниці, дає по крайній мірі так само добру гарантію як гаагські конвенції.

Мирова праця дипломатів має значіне більше як симптом між своїми позитивними вислідами. Всі ті обережними словами висловлені й окремими державами з всякими застереженнями, які все їм оставляють задні двері, сакціоновані постанови в дальшій розвитку може зможуть осягнути реальне значіне. Одначе публична думка не може позбути ся підозріння, що тут поставлено вовка пастухом стада. Дипломати є вже в своїй професійній діяльності репрезентантами міждержавної муринської морали. Коли війни стали «більш гуманні», то се завдячуємо не чоловіколюбним дипломатам, тільки спричинили се *imponderabilia* з области психології маси, які назбирали ся цілі тисячлітя, унеможливляючи поводи найгірші варварства. Ті здобутки укладає опісля дипломатія гарним канцелярийним стилем в параграфи і приписує собі всю честь. Коли перед нами мають отворити ся шляхи, які віддалили би нас від війни, то промостить їх не дипломатія, тільки ті реальности в розвитку, яких «реальна політика» так часто недоцінює.

Обставина, що війни стали переважно економічними, ма-ла найперше вплив на спосіб боротьби. Так повстав модерний спосіб боротьби, в якого уживаню показали ся мистцями особливо орієнтальні народи. Є се бойкот, безкровний, але успішний спосіб, який знайде примінене особливо в руках слабшого проти сильнішого, спосіб, який суггестивний крик противника про житеві інтереси й ображену національну честь заглушує мілкою і прозаічною журою за мошонку. Тут дипломатія перший раз стає безрадна. Її зброя, яка стільки століть не заводила, перо і меч, тут тупіє. На їх протести відповідаєть ся нотами, які висловляють жаль, одначе ніяке правительство не може примусити людей купувати або не купувати, де їм подобаєть ся. Тільки бойкотовий комітет мусить

мати вплив на маси, щоб не допустити до того, щоб бойкот перейшов в чинне насильство, бо се дало би привід до репресалій. »Щоби в склепі нічого не купувати, — говорив один молодотурецький провідник на публичних зборах в Пера під час боснійського конфлікту, вистане туди не йти. Се безглузде й зайве, йти туди, щоб демонструвати перед склепом і голосити, що в будучности не будеть ся там нічого купувати. Зрозуміла річ, що оружя бойкоту можна уживати тільки в певних границях. Для сього по-перше треба, щоби противникови можна зробити бойкотом більшу шкоду, ніж той може зробити бойкотуючому, відповідаючи бойкотом на бойкот; по друге треба, щоби потребу тих предметів, які діставало ся від противника, можна бодай на якийсь час заспокоювати деінде. Зрештою може не в усіх націй знайдесть ся почуте солідарности й дисципліни, потрібні до успішного переведеня бойкоту. В кождім разі того способу будуть певне уживати в будучности скрізь, де можна буде його примінити з виглядами на успіх, і таким чином часто уникаєть ся кровавої розправи.

Одначе безумовний поступ проявляєть ся і в чім іншим, а саме, що в наших часах економічні реальности виступили на перше місце. Через те звузила ся область необчислимих, взаїмно переплетених сугестий, які як фермент в публичній думці мали, правда, велике значіне для розвитку морали маси, одначе загалом беручи є тільки релятивним добром. З перевагою реальностей над сугестиями народи дістають більшу можливість виробити собі ясне понятє про ціли і способи і холоднокровно оцінити, чи оплатить ся вести війну.

Робітники зрозуміли, що війна для них як для робітників не оплачуєть ся; а що робітництво все зазначувало з найбільшою консеквентністю першенство своїх станових інтересів над національними інтересами, то мирову ідею поклато воно в своїй програмі на визначнім місци. На соціально-демократичних конгресах все на ново обмірковуєть ся питанє, чи вибухови війни не дало ся би запобігти генеральним страйком і подібними способами, при чім одначе не замикаєть ся очий на трудности, злучені з такою акцією.

Капітал з своєї сторони поставив відповідні вихідні точки. На конгресі, який відбув ся в цвітні 1907 р. в Нью-Йорку під назвою »National Arbitration and Peace Congress«, А. Карнегі предложив, щоби на кожду державу, яка хотіла би зломити мир, зробити моральний і економічний, а навіть мілітарний натиск. »Невтральні держави повинні би супроти тих, що ломлять мир, творити коаліцію, яка сіяла би пострах. Одначе перед ужитем сили треба би почати проголошенем зірваня всяких зносин з народом, що зломив мир. Ніякої виміни продуктів, ніякої позички, ніякого привозу як мілітарного так і морського, ніякої почти; ті міри були би торжественною осторогою і мабуть мали би успіх. Сила повинна бути все останнім способом. Хоч народи, які доставляють капіталів і воєнних матеріялів, можуть на се нарікати як на неправне вміщуване в їх інтереси, одначе вдержане мира є для промислових народів найвисшим інтересом, бо коли зиск з чужих війн виносить тисячі, тратить ся мільйони«.

Сю останню тезу розвинув на конгресі визначний промисловець James W. von Cleave. »Богато людей думає, — говорив він, — що війна приносить користь торгівлі й підпомагає хліборобів, промисловців і всяких продуцентів. Одначе се дієть ся тільки короткий час. Російсько японська війна збільшила вивіз Америки до Японії, Росії й Хін, доки була війна, одначе безпосередно потім спричинила зменшене вивозу. Ті краї мусять кілька літ ошадно господарити, заки відроблять спричинені війною втрати. Їх закупи за границею стають менші. Сьвіт став більше ніж коли в безмежній мірі одною родиною. Інтернаціональна торгівля дуже богато причинила ся до скріплення тої солідарности. Що корисне для одного краю, з того користають в більшій або меншій мірі також усі інші краї. Війна між Росією й Японією збільшила на той час нашу торгівлю з тими державами, а також з Хінами, бо війна вела ся також в одній часті Хін. Але опісля принесла вона зменшене торгівлі. Вона вбила сотні тисяч мущин і мільйони довела до бідности. Так ми, промисловці, втратили багато відбирателів. Небіщики не купують одіжи. Бідаки не мають за що купувати«.

Капітал і праця, оба жерела продукції, сходять ся тут в о-суді війни з ділових причин. Але проти тих тенденцій, опер-тих на суггестії гуманних ідей, стоять противні тенденції, які о-пирають ся на національній суггестії. Адже справа стоїть так, що хоч для неутральной торгівлі і неутрального промислу війна на довший час є злим інтересом, одначе для подібного воюю-чого народу може стати добрим інтересом. Інтернаціональна торгівля понесла наслідком російсько - японської війни втра-ти, одначе Японія осягнула безпосередно й посередно великий зиск. Тут відбуваєть ся що дня між економічними чинниками, інтересованими в противних напрямках, незвичайно скомплікова на гра, шалена сьвітова війна між военними й мировими тенден-ціями, при участі величезних капіталів, заангажованих з обох сторін. З тої боротьби за кулісами історії повстав постійний страх перед війною і суперництво в зброєнях, якому не видно кінця. Телеграфічні алярми про можливість війни з сходу і за-ходу стали на стільки щоденною стравою, що вони вже давно перестали публіку вражати.

Одначе ся обставина не вказує на те, що близький час сьві-тового мира. І не є се мабуть ніяке нещасте. Бо сьвітовий мир бажаний тільки під умовою, що він є рівнозначний з свобідною асоціацією всіх національних сил. А в сїм напрямі дуже мало успокоює бруталне національне поневолене, яке панує в цілім сьвіті. Те саме можна сказати про паціфіцизм дипломатів. Тут замітні тенденції, щоб великі "мирові конференції", в яких можуть брати участь всі самостійні держави, перемінити в тіс-нійші конференції великих держав. Симптоматичне є скликане такої тіснійшої конференції, яка зійшла ся в Лондоні в грудні 1908 р. і на яку крім великих держав запрошено тільки Японію й Голяндію. Вже на другій гаагській конференції зазначали ся частійше змаганя поставити менші держави в гірше положене. До згоди про заложене постійного інтернаціонального роз'єм-ного трибуналу не могло прийти, бо внесене, яке поставлено, давало великим державам упривілейоване становище; вони ма-ли дістати одного суддю на весь час дванадцятьлітнього періо-ду, коли тимчасом меншим державам признавано суддю на ко-ротший час. Негативне становище менших держав супроти то-го внесеня сформулував бразилійський делегат Ruu Barbosa. Про

ба інтернаціонального законодавства, яке знеслоби принцип рівноправності держав, так, що малі держави мусіли би без протесту годити ся на все, що рішать великі держави, ледви була би корисна для поступу.

Бувший президент Рузвельт, одержавши нагороду Нобеля, виголосив 5. мая 1910 р. в національнім театрі в Крістіянії відчит, в яким між ин. сказав: “Був би се мистецький твір, коли-б великі держави, які чесно бажають собі мира, заложили лігу мира, не тільки на те, щоби вдержати мир між собою, але також на те, щоб запобігати зломаню мира зі сторони інших держав, хоч-би навіть силою. Найбільша трудність дальшого розвитку гаагського діла мира полягає на повній недостачі езекутивної чи поліційної власти, яка могла би виконувати присуди суду. В кожній суспільности авторітет суду полягає на актуальній або потенцияльній власти, на істнованю поліції або на свідомости, що всі здатні до оружя люди в краю готові виступити в тій ціли, щоб рішеня судів і законодатних авторітетів були переведені. Кожда нація мусить бути сама приготована до своєї оборони, доки не буде установа в якій-небудь формі поліційна власть, яка моглаби запобігти насильствам між народами і хотіла би се робити. Серед теперішних відносин така власть для вдержання світового мира була би найліпше запевнена через якийсь союз між націями, які щиро бажають мира і самі не мають ніяких агресивних намірів. Ціль такого союзу могла би з початку бути обмежена на запевнене мира в певних границях і серед певних обставин. Володар чи державний муж, який утворив би такий союз, заняв би на віки місце в історії і мав би право на вдячність цілої людськости.”

Ті думки, які порушали ся в тих самих рамах, що слова Карнегія, заслуговали на загальну увагу. Але десь за три тижні виголосив Рузвельт в Лондоні відчит про політику Англіїців в Єгипті, де між ин. сказав: “Ви помилили ся в змаганю зробити радше за багато ніж за мало в інтересі самих Єгиптян. Та на жаль усі ми, що маємо діло з некультурними, а до того ще фанатичними племенами, досвідчили, що в таким положеню як Ваше в Єгипті, слабість, нерішучість і сентиментальність є найнепевнійша, щоб на ній можна було оперти правний порядок.”

З сих слів починаємо розуміти, що криеть ся за пацифі-

змом дипломатів. Означає се такий розвиток в будучности, де ціною мира булиби договори між великими державами, якими ті забезпечили би собі взаїмно право неволити малі нації не тільки в своїх границях, але також і поза ними. Серед теперішніх відносин мусять великі держави ділити свої сили. Головна увага звернена тепер на рівнорядних внішніх ворогів, яких зависти не можна дати поживи, отже велика держава не може в повнім обемі виконувати поневолення. Та коли-б через договір між великими державами заведено інтернаціональний мир, тоді для менших держав зникла би остання охорона перед моралю держави, і вони були-б безоглядно, поволи але певне задоволені, серед звісних запевнень про гуманність і дбалість за добро жертви. Все поступоване з корейськими послами на другій гаагській конференції дає основу думати, що надія, що поступ пацифізму дипломатів принесе більшу справедливість між сильнішими і слабшими державами й націями, покажуть ся небезпечною ілюзією.

Мораль держави все мати-ме вплив на тих людей, що є її заступниками. Хоч-би й які добрі були їх наміри, вони з непомильною певністю вести-муть до атавізму політики, до поневолення. *Timeo Danaos et dona ferentes!* Коли брутальні первісні інстинкти не могли-муть проявляти ся ніяким иным способом, з тим більшою силою звернуть ся вони до мирного поневолення, яке до того дає ще ту велику користь, що при тім не треба наражати своєї голови. Люди не змінюють ся за один день, і скріплене товариських інстинктів коштом інстинкту рабунку і власти вимагає часу. І коли-б паціфіцизм дипломатів мав довести до утвореня єдиного безконкуренційного тресту великих держав для роздавлення й винищення всякого іншого державного й національного житя, то бодай безпосередні плоди його були би крайне шкідливі, і то не тільки для жертви, але також для цілого сьвітового розвитку, для якого малі національні організми є необхідною потребою. Коли ненависть, зависть, недовіре і страх перед війною, які панують між державами, є єдиною обороною малих проти рабункового інстинкту великих, в інтересі сьвітового розвитку треба надіяти ся, що та ненависть, за-

висть, недовіре і страх перед війною існувати муть далі*). Адже ліпші є вигляди на збіднене і воєнне знищене, ніж на безоглядне задавлене всіх вартостей поза інтересами упривілейованої коаліції великих держав. Нехай радше сьвіт задержить війну з її шансами як *ultimatum rationem* і платить її кошти, аж доки розвиток не осягне того ступня, на яким користь з самостійности національних і державних організмів перейде в область тих суггестивних понять, яких управлене не вимагає доказів і які через те самі з себе співділяють в діяльності мас. Аж коли думка, що поневолене є злим інтересом, стане очевидною правдою, яка не підлягає дискусії, аж тоді осягнене ціли мирового руху стане й бажаним і можливим. Аж до того часу мусимо вдоволити ся тим — що правда дорого окупленим — релятивним станом мира, в яким Вольтер бачив найвисше, що чоловік взагалі може осягнути, станом, про який можна сказати, що “люди мають вічний мир, так само, як говорить ся, що в культурних державах панує безпеченство, хоч иноді хтось допустить ся скритовбийства”*)).

III. Внутрішня політика.

1. Досьвіди.

У внутрішній політиці відношене між теорією і практикою є дещо відмінне, ніж у міждержавній політиці. Міждержавна “реальна політика” держить ся теорії, яка звучить менше більше так: Інтереси нашої власної держави є для нас понад усе; є се природне й управнене, коли ми насильством або хитрощами стараємо ся придбати нашій державі користи коштом інших не оглядаючи ся на неясні гуманні ідеї. Відповідно до того теорія внутрішньої “реальної політики” повинна би звучити: Ін-

*) Тут такі організації, як прим. “*der alldeutsche Verband*” в Німеччині, мають свою користь. Щирість, з якою вони голосять свої ціли, не дає заснути недовірю інших.

*) *Voltaire, De la Paix perpetuelle.*

тереси нашої партії є для нас понад усе; є се природне й управлене, коли ми насильством або хитрощами стараємося придбати нашій партії користи коштом інших, не оглядаючи ся на неясні ідеї про добро вітчизни. Одначе та теорія не існує, а бодай не сьміє явно виступати*). У внутрішніх відносинах область діяльності така звужена, що неморальність реально - політичної максими зараз кинула ся би в очи. І хоч-би її держали ся в практиці, в теорії мусять її заперечувати. Політик, який її держить ся, не може, як його товариш з області міждержавної політики, хвалити ся своїм реалізмом, тільки мусить старати ся як в інших, так по змозі і в себе вмовити, що він працює в інтересі вітчизни. В області внутрішньої політики є тільки одна ідеальна реально - політична теорія, що політика має за виключну ціль інтереси краю, народу і держави, та що партійні інтереси мусять уступити з огляду на загальне добро**). Ріжниці між теоріями внутрішньої політики полягають на ріжнім розумінню, як можна найліпше прислужити ся інтересам краю і держави.

При докладнішій розсліді моральної сторони внутрішньої політики буде природним розпочати від найбільше відсталой державної форми, від абсолютизму. Творцем є все одиниця, не маса, отже з тої причини абсолютизм був би ідеальною державною формою, коли-б мати запоруку, що володар усе буде ліпший, розумніший і чесніший від усіх інших в краю. іншими словами, коли-б монарх був богом. В абсолютистичних державах мусіла віра помагати недостачам дійсности. Володарям приписували звичайно більший або менший ступінь божеськости, або бодай уважали їх заступниками Бога на землі й замикали очи на все, що не годило ся з тою теорією. Деспотія опирала ся в найбільшій часті на могутній релігійній суггестії. Та в кінці дійсність бере верх над суггестією, особливо, коли та ді-

*) На жаль партійна політика оцінена тут занадто оптимістично. По дебаті в справі виборчої реформи, яка відбула ся в червні 1911 р. в французській палаті послів і була властивою причиною упадку кабінету Моніса, "Lanterne" писала: "П. Моніс, пожертвувавши висший над усе інтерес своєї партії ганебній трансакції, заявив ся прихильником пропорціональної системи."

*) Соціална демократія, яка консеквентно заступає ідею класової боротьби, помагає собі тут фікцією, що добро партії є в дійсности добром суспільности. Так забезпечуєт ся заздальгідь проти конфлікту між інтересами партії й суспільности.

стає конкурента в сугестії в суверенність народу. В наших днях абсолютизм як форма правління зник в Європі; в Азії Персія дістала конституцію. Також Індії й Єгипет, який в дійсности знаходиться під англійським панованем, хоч мають абсолютистичне правління, одначе з тою особливістю, що “самодержцем” не є тут окрема особа, тільки англійський нарід через свою корону, правительтво і парламента.

Які висліди дав абсолютизм в тих переважаючих періодах, коли володар випадково не був перший в краю розумом, здібністю і чесністю, вчить історія. Персія XIX. століття, Туреччина Абд-Уль-Гаміда і сучасна Росія виказують доволі однородні перспективи здеморалізованих відносин. Росія є найбільше поручаючим приміром, бо вона найбільше зближена до європейської цивілізації. А що перехід від абсолютизму до дуже обмеженої конституції наступив ледви перед кількома роками, то давні відносини не могли очевидно дуже змінити ся.

За міністерства Столипіна установлено т. зв. “сенаторські ревізії” для розсліду відносин серед російських урядницьких кругів. Майже скрізь, де були ревізори, застали вони той сам образ: спроневерення, підкупи, корупцію в великім стилі, всякого роду і в усіх формах.

Під панованем таких надужить мусять повставати революційні тенденції. Від хвилі, коли верховоди починають бояти ся за свої особи, розвивається до що-раз більшої досконалости тайна поліція зі своїм звирідненем: інституцією провокаційних агентів.

Конституція в Росії настала серед важкої боротьби. В третій Державній Думі консервативні групи ставали що-раз сильніші, їх панованє щораз більше абсолютне, при що-раз більшим розкладі центра, партії октябристів. Консерватизм, який переніс свою точку опори від крайньої правиці до націоналістичної концентрації, засмакував при тім у власті, і властиво не є вже тепер ворожий конституції. Можна би думати, що парламента, в яким опозиція властиво все була безсила, мало надається до того, щоб розбудити в народі свідомість політичної свободи. А одначе та свідомість в значній мірі характеризує теперішнє політичне жите Росії. Хоч вона не сягає особливо глибоко в широкі народні маси, одначе замітна власне в по-

літично міродатних суспільних кругах, в кругах, які противники називають реакційними. Докази сього бачимо в силі націоналістичного руху.

Можна вважати за вислід досвіду з модерної історії, що коли нарід здобув собі політичну свободу, його першим змаганем буде виконувати національне поневолене. Як зазначено вище, існує природний звязок між політичним визволенем та інтензивністю національного самоукріплення. Аж коли нарід починає сам собою правити, аж тоді стає в повні свідомий своєї національної єдності; тоді він почуває силу і з природи річи стараєть ся зараз тої сили надужити. Всі горожани держави інших національностей мусять тепер, скільки лиш можна, на основі права сильнішого бути зденаціоналізовані, щоб носити уніформуюче знамя пануючої нації. Ті денационалізаційні змагання виступили остро аж з конституційними рухами ХІХ. століття. Давнійше чужі національності в границях держави були иноді поборувані з конкурентийної зависти, з огляду на публичну безпечність; з релігійної нетерпимости, але рідко гнетені з національних причин. З конституцією повстають яzikові питання. В Австрії ріжні національності поборюють ся взаємно з найбільшим огірченем; одначе головні нації є на стільки рівні між собою, що жадна не може прийти до єдиновластя; Німці і Чехи старають ся поневолити одні других, Поляки гнетуть Українців, між Німцями, Словінцями й Італійцями йде та сама боротьба. В Угорщині з невмолімою консеквенцією угнетаєть ся все-немадярське. В старій Туреччині ведено релігійні боротьби, а між не-турецькими народами, які опирали ся на самостійні, політично свободні держави поза Туреччиною (Греки і Болгари), йшла національна боротьба; одначе аж з установленем нової турецької конституційної держави чуємо про “османську націю”, якої супремация має бути признана, в разі потреби під примусом. Та сама поява виступає в Росії по заведеню конституції, і то з незвичайною безоглядністю, що мабуть стоїть в звязку з культурним ступнем краю. І давнійше часто переслідували Жидів, але з економічних причин, до чого долучала ся релігійна антипатія. Тверду руку чули на собі Поляки, бо польські повстання показали, що з тої сторони може грозити небезпека. Та національні переслідування розпочали ся властиво аж

з установленем російської конституційної держави. Витискається Жидів; переводить ся закони, які мають за ціль запевнити російському елементу перевагу у західних губерніях, по часті польських; закони обмежують свободу рухів горожан німецької національності; Фінляндія має стати звичайно російською провінцією. Що-до Фінляндії, то політика, звернена проти її автономії, є, правда, тільки відновленем періоду Бобрікова, однак тоді була се тільки державна акція, а тепер є се народня справа*).

Коли президент міністрів Столипін 20. мая 1910 р. підчас думської дебати про земства в західних губерніях виголосив промову, в якій з натиском зазначив, що “російський державний елемент мусить досягнути перевагу, російська державна ідея мусить стати на міцний ґрунт і оборонити ся перед пляновим нападом Поляків на російську культуру”, вибухла безпривірна в історії Думи овація. Два російські єпископи, які брали участь в дебаті, кинули ся до президента міністрів і цілували йому руки*).

Є се типічний примір національної сугестії. Супроти абсолютизму стоїть та форма репрезентативного устрою, яка вважається найбільш викінченим типом модерної конституційної держави і яку з меншою або більшою конвенцією прийняла найбільша частина конституційних держав. Є се парламентаризм, якого властивість полягає в тім, що політичну краску правительства означає більшість палати, — другої палати, коли є їх дві. Між англійським і континентальним парламентаризмом існує все таки певна різниця, яка полягає не стільки на зверхній формі конституції, скільки стоїть в звязку з розвитком народів. Англійський парламентаризм повстав шляхом розвитку; на континенті заведено його готовим; англійський є традицією, континентальний догмою. Парламентаризм на континенті переминяється часто в непомильну доктрину, в

*) Сю характеристику російської політики супроти Фінляндії треба на нашу думку віднести до національного поневолення в Росії взагалі. Теза автора, що воно розпочало ся аж з заведенем конституції, видається нам занадто натягнутою. Воно існувало й давніше, тільки перед конституцією була се “державна акція”, а тепер політика національного поневолення стає що-раз більше “народньою справою”, в тім розуміню, що за нею заявляють ся щораз ширші круги російської суспільности. — М. Л.

*) “Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung” з 25 мая 1910.

релігію, якої культ виконуєть ся строго аж до найменших подробиць. Парляментаризм має свою правовірність і своїх фарисеїв. Один данський політик оповідає: “Трапило ся мені, що один посол поважно твердив, що парляментаризм вимагає, що би всіх міністрів брати з вибраної народом палати; він думав, що се належить до парляментарної доктрини”. Сей рід політичного фетишизму є доволі загальний. В наших часах люди ставлять ся вєрожо до всіх авторитетів, які бачать, почувають себе свобідними і не думають, що інші авторитети опановують їх так само міцно як старі, тепер повалені. В доктрини парляментаризму вірять як в катехізм, що їх може й не розуміють. Розумні люди, які перестали вірити в небесні чуда, вірять в чуда народньої суверенности.

Групования політичних партій відбувають ся по різних лініям. Я розріжняю отсі:

1. Груповане з темпераменту: консерватизм (позитивний і негативний) і прогресизм. Противенство не є тут абсолютне. В поступовій тенденції і в розуміню правильного темпа поступу мислиме безконечне степеноване. Одначе партійні інтереси вимагають установа певної норми, якої мусять держати ся індивідуальні темпераменти.

2. Социально - теоретичне груповане: індивідуалізм і колективізм. Індивідуалізм кладе головну вагу на те, що суспільність повинна дати одиниці по зможі як найсвобідніші умови розвитку, Колективізм зазначає, що діяльність одиниці має значіне тільки своєю корисністю для суспільности. В дійсности є се тільки дві сторони одної й тої самої правди. Та в крайніх формах індивідуалізм уважає суспільність за спосіб, одиницю за ціль; натомість колективізм бачить в суспільности ціль, в одиниці тільки спосіб. І тут, говорячи теоретично, можливо безмежне степеноване понятя*). В практичній політиці ріжниця між індивідуалізмом і колективізмом сходить ся до певної міри з ріжницею між лібералізмом і демократизмом. Є се два понятя, в популярнім розуміню майже рівнозначні, одначе в дійсности основно ріжні. Ліберал ставить свободу як перше домагане і

*) Синтезу обох сих социально - теоретичних груповаць стараєть ся дати теорія комуністичного анархізму. — М. Л.

— хоч не має відваги сього признати — є з природної konieczности ворогом рівности, бо рівність можна завести тільки при помочи примусу. Демократ ставить на першій місці рівність і тільки тому бере також свободу, бо “свобода” є гарне слово і як орнамент нічого не коштує. Що-до “братерства”, то можемо його оглядати як декорацію усіх партій.

3. Групуване кругом осіб. Партії групують ся без принципальної програмової різниці кругом певних провідних осіб, як “прогресисти” і “регенератори” в Португалії перед революцією в 1910 р., або партії в модерній Греції, які навіть носять назви від імени своїх провідників: Теотокісти, Ралліісти і т. д. Можна би сумнівати ся, чи групуване кругом осіб треба вважати самостійною лінією партійного поділу. Одначе показуєть ся, що скрізь, де одна партія групуєть ся кругом особи, інші партії йдуть за її приміром. В Греції групуване кругом осіб є без сумніву найзамітнішою лінією партійного поділу.

4. Групуване відповідно до професійних інтересів: аграрна партія, робітницька партія і т. д.

Крім того на творене партії впливають національні, релігійні і конституційно - теоретичні ідеї. Звичайно грають вони тільки роль побічних мотивів, одначе се не значить, що вони мусять виступати тільки з незначною силою. Їх може ся чи та партія класти на першій місці, одначе взагалі не можна їх уважати лініями партійного поділу, бо хоч одна з політичних партій держави ставить собі за головну ціль інтереси якої конфесії (центр в Німеччині), або національну справу (ірландські націоналісти), або заведене іншої ніж існуюча державної форми (монархісти в Франції, републиканці в Еспанії) то ті особливі мотиви не є з правила — хіба тільки серед переминаючих критичних відносин — міродатні для політики інших партій. Одначе є й виїмки. В Австрії національність є безперечно лінією поділу на групи; в Туреччині партії є передовсім релігійні й національні. Де держава обнімає тільки одну, або хочби тільки одну рішачую націю, там національний мотив у партій є рівнозначний з патріотизмом, а патріотизм може тільки тоді стати дійсною лінією поділу, коли проявляєть ся сильний антипатріотичний напрям. Також расові питання можуть відгравати роль побічних мотивів: прим. муринське питане в Злучених Державах

Північної Америки. Такий рух як антисемітизм містить у собі як расові, так і релігійні й економічні елементи, при чім останні звичайно рішають.

Ріжницї в маєткових відносинах, просьвіті і т. д. не дають в теперішних часах підстави для твореня партій, одначе сї відносини впливають тут инакшим способом. Маючі кляси мають наклін бояти ся всяких змін існуючих відносин, отже з природи річи прилучують ся до консерватизму і додають йому до темпераментового елементу материяльний. Люди з певною просьвітою проявляють природний наклін класти натиск на право одилиці і тому творять ядро лібералізму. Велику масу, яка не має ані власности ані особливої просьвіти, її практичні житеві відносини заставляють бажати змін, отже вона стає прогресистична, бо всі зміни, яких домагаєть ся, вважає рівночасно поліпшеннями; а що вона може впливати тільки масою, що стає рівночасно колективістична, отже демократична. Таким чином стає вона противницею як консерватизму так і лібералізму.

Політичні партії повстають звичайно через схрещене таких двох або більше ліній поділу, евентуально при участі наведених побічних мотивів. Економічний елемент ("інтерес професії") знаходиться в політичних партіях все і всюди. Також темпераментовий елемент є такий людський, що трудно, щоб його недо ставало в якійсь партії. Істнує соціально - теоретичного елементу не є таке безумовне; при тім сей елемент аж в модерних часах набрав такого значіння, що можна його вважати за властиву лінію поділу. Особистий елемент проявляєть ся в тій мірі, в якій провідники партій мають здібність сугґестіювати масу.

В Німеччині творять консерватисти головню консервативну партію великих аграріїв, а центр консервативну партію, в якій релігійний мотив такий сильний, що під її прапором збирають ся різні соціально-теоретичні і професійні інтереси. Національні ліберали є умірковано прогресистична, умірковано індивідуалістична партія, яка з економічного становища заступає по части інтереси промислу. Вільнодумні фракції творять прогресистичну партію, яка заступає інтереси торгівлі, ремесла, промислу, а також свобідних професій; її соціально-теоретичне

становище є з природи ліберальне, одначе остає під впливом демократичної сугестії, яка наслідком зносин з соціальною демократією стала особливо сильна. Соціальна демократія в Німеччині як у цілім світі є в першій і в останній мірі професій на партія; є се прогресистична, демократична робітницька партія.

В своїй політиці внутрі держави партії стоять упроти себе як самостійні держави: або в союзі або на военній стопі. Хоч не можуть поборювати себе мечем, одначе в праві більшости мають вони конституційно правосильну, отже все певну зброю. Доки партія або союз партій (“блук”) може вдержати ся в більшости, доти панує всевладно. В державі, де вибрана народом палата не має ніякої противаги, ані в зложеній на інших основах першій палаті, ані в праві veto голови держави, пановане більшости не знає інших границь крім моральної границі, яка опираєть ся на певних *imponderabilia* публичної думки. Та сей чинник не може нічого змінити в факті, що кожде безперечне пановане більшости означає тиранію більшости, бо в природі кожної маси лежить надуживати власть, яку має в руках. Більшість тим безогляднійше використовує свою власть, бо знає, що її саму будуть тиранізувати, як тільки перестане бути більшістю. Безборонні меншости мають тільки ту потіху, що колись, як часи змінять ся, вони здобудуть перевагу і зможуть відплатити ся. Хто сьогодні є ковалом, завтра може бути молотом і навпаки. Сей принцип бруталного партійного егоїзму панує все, чи конституція є строго парламентарна чи ні, себто чи правительство по закону мусить бути згідне з вибраною народом палатою чи ні. Все, навіть не в строго парламентарній державі, стоїть більшість проти одної чи більше меншостей. Доки отже правительство згідне з тою більшістю, відносини такі самі як при строго переведенім парламентаризмі. Коли-ж правительство і більшість не є згідні, наступає конфлікт, який може тягнути ся тільки обмежений час. Як би той конфлікт не випав, все таки опісля буде якась правительство і якась більшість іти руку в руку, щоби давити меншости.

В Франції далекозорі люди все висловляли жаль з приводу того “якобінського духа”, який “в користь одної секти присвоює всі користи власти і з найглибшою погордою дивить ся на

право меншостей”*)). Коли-б така більшість складала ся бодай з найліпших людей нації! Але психольогія мас показала нам, що парламент складаєть ся не з найліпших, найсовіснійших і найрозумнійших, тільки з таких, що мають найбільшу здібність суггестіонувати маси і найменше скрупулів використовувати ту здібність. До того продовжуване сесії понад розумну міру перешкаджає активним людям професії, промисловцям і хліборобам віддати ся політичній діяльності, яка наслідком того щораз більше попадає в руки професійних політиків.

Розумієть ся, політики дають за свої дієти роботу. Законодатна машина є без упину в руху. “Палаті здавало ся би, що стратила день, коли-б не була кілька годин серед спеки й галасу на засіданю, щоби працювати над якимсь законом. Як коли-б справді політична, чи фінансова область давала материял для безперестанного законодавства, як коли-б розвиток народу вимагав що дня нового управильнюваня!”*). В усіх анкетах, які щороку появляють ся в французьких газетах і журналах про “парляментарну кризу”, зазначають безцільність і безкорисність того вічно працюючого законодатного механізму. Поль-Леруа - Боліє взагалі перекоңаний, що три чверти утворених парламентом законів справляють суспільности богато більше замішаня і клопотів, ніж служать для підпираня поступу”. Інші кажуть, що найбільш законів, які приняв парламент, особливо в останніх роках, свідчать про абсолютне незнане відносин і житєвих обставин народу і є тільки обявом ревности народніх заступників, щоби всіми способами подобати ся своїм виборцям**). Ле Бон присвячує один розділ своєї праці про “політичну психольогію” розслідови того, що він називає “злочинами законів”.

Богато непотрібних законів коштують гроші. Франция має найбільший державний довг в Европі, над 32 мільярди. Буджет осягнув висоту пяти мільярдів, а дефіцит виносив в 1909 р 200 мільонів. За десять літ зросли податки о 40 франків від голови***). Зрештою є се відносини, які в меншій або більшій мірі

*) Aynard в “Refue hebdomadaire”.

*) Raymond Poincare в “Revue”.

***) Marcel Prevost в “Revue”.

****) Ferneuil в “Revue politique et parlamentaire”

знаходимо в усіх парламентарних державах. Тай чи можуть збори кількох сот нефахових людей так господарити, щоби доходи і розходи вирівнували ся? Мусять бути переведені програмові точки, хоч-би се і скільки коштувало. Виборці мусять бути вдоволені місцевими вигодами, хоч-би держава при с'їм і стратила. Тай чого журити ся коштами, коли гроший не береть ся з власної кишені? Зрештою пощо є позичка? І чи не має більшість влади наложити нові податки, при чім очевидно старається по зможі перекинути податкові тягарі на "інших", на ті соціальні верстви, яких більшість не заступає? Зброєня поїдають величезні суми, але повна недостача якого-небудь ділового прінципу, яка проявляється в законодавстві, коштує певне ще більше. Коли-б так ведено приватне підприємство, воно швидко збанкрутувало би. Держави мають багато жерел, завдяки яким відсувають катастрофу. Та що вона колись мусить прийти, коли державний довг і дефіцит так будуть зростати, як доси, се ясне.

Та ті законодавці мають справжню турецьку віру в свою компетенцію. "Ледви ви нас вибрали, — говорить один з найрозумніших і найвизначніших сучасних французьких політиків, Р. Пуанкаре, — ми вважаємо себе дорослими до всіх задач. Нема між нами ні одного, який не вважав би себе за мале втілене цілого краю, який в певних часах і в добрій вірі не думав би, що в н'їм зібрані всі народні сили. Природний розвиток веде нас до погляду, що ми самі маємо в посіданю народню суверенність, що крім нас ніщо не існує, ані правительтво, ані сенат, ані адміністрація, ані магістратура". Се веде до того, що послы не вдоволяють ся видаванем законів і контролею адміністрації, але вмішують ся в компетенцію правительтва й управляють по волі езекутивною. Знов у Франції повторяють ся наріканя: "Незамітно дійшли ми до такого знасилуваня духа конституції, що послы правлять, адмініструють, під псевдонімом міністрів займають цілий ряд урядницьких посад, з'єднують у собі різні власти, яких змішане є рівночасно шкідливе для порядку і свободи"*). "Наш парламент присвоїв собі занадто велику перевагу і став всемогучий. Вибраний для видаваня

*) R. Poincare, Questions et Figures politiques, ст. 78.

законів, він адмініструє, нищить міністрів, накидає свою волю урядникам, мішаєть ся до всіх справ, все одно, чи ходить о військо, судівництво, промисл або банки, переступає таким чином свої задачі, а при тім сповняє їх з таким легковажанем інтересів держави і прав горожанина, що можна би думати, що се є побідник, який так визискує завойований край”***).

Що така система мусить вести до парламентарного nepoтiзmu, розумієть ся само собою. Посли старають ся помістити своїх рідних і приятелів на добрих посадах і засипають уряди своїми пупілями. Вони “властно домагають ся угоднень, які вважають корисними для своїх виборців, приятелів і їх родин, а рівночасно з благородним обуренем протестують проти угоднень, яких домагають ся їх сусіди***). Ся протекційна господарка вимагає удержуваня і твореня цілого ряду менше або більше злишніх урядницьких посад якими можуть розпоряджати послы. В 1906 р. число урядників досягло цифри 702.596, а в 1909 р. зросло до цифри 757,678, коли Англія при майже однаковім населеню має що найбільше 305,530 урядників, а Німеччина при двічі таким населеню тільки 714,860 урядників****).

А чому-ж не мали би послы думати про самих себе, коли вони мають силу ввєднувати всякі угоднєня для приятелів і знакомих? 22. падолиста 1906 р., в часі, коли була мова тільки про ошадність, підвисшили послы свої diety з 9.000 на 15.000 франків річно й обтяжили тим державну касу новою позицією видатків в сумі шести мільонів. Підвисшене ухвалено, як писав “Journal des Debats”, “стоячи, в пяти мінутах, серед добре обчисленого гамору на початку засіданя, без попередного поставленя на денний порядок, без реферату, без дискусії, в дискретній темряві, яка більше була-б до лица вломникам ніж заступникам великої демократії”. Виборці, не сподіваючи ся нічого, були поставлені перед fait accompli і пімстили ся, називаючи послів “Quinze Mille”.

Пуанкаре дав нам наглядний образ ідейно настроєного чо-

**) “Lettres de Province” в “Le Temps” з дня 1. лютого 1909 р.

***). R. Poincare, Questions et Figures politiques, стор. 503.

****) Fernard Faure в “Revue politique et parlementaire”, май 1910.

ловіка, який нехотячи попадає в те середовище*). Сей чесний горожанин є нотарем в провінціяльнім місті; на зазив приятелів виставляє він свою кандидатуру при виборах до парламента. Зараз проявляєть ся в нього голова виборчого комітету партії. Кандидат не хоче нічого знати про комітет, одначе його гість переконуює його, що без комітету він не може зблизити ся до виборців. За те, що комітет його підпре, мусить обіцяти залізницю, гарнізон в обох головних місцевостях свого виборчого округа, а крім того ряд реформ, про які сам голова комітету каже, що вони трохи химерні, але коли він не обіцяє, зробить се його противник і тоді комітет мусітиме того підперти. Кандидат каже, що предложена йому програма є занадто загальна, занадто многозначна; йому відповідають, що се власне добре, бо будуть надії серед виборців. В кінці він годить ся на все й виходить послом, продає свій нотаріят і переносить ся з сімею до Парижа. Тут мусить вступити до одної з груп. Групи ріжняють ся між собою не програмами, говорять йому, але є одинацять міністерств і на випадок кризи мусять групи бути на своїм місци, щоби всі дістали своє заступництво. Нового посла гніває влізливість виборців, які вічно домагають ся субвенцій і відзначень, але боїть ся відмовити їм і стає, як його товариші, агентом свого виборчого округа. Рано аптішамбрує по міністерствах, по полудни ходить до парламента, дістаєть ся до комісії, визначаєть ся як бесідник і при найблизшій міністерській кризі дістає запрошене вступити до кабінету. Предкладають йому міністерство маринарки, хоч він ніколи й ногою не був на кораблі; а коли він відмовив ся, дістає міністерство публичних робіт. Вечером збирають ся нові міністри, щоби уложити заяву правительства. Та всі міністри вважають себе делегатами своїх груп і старають ся уникати всего, що тим могло би не подобати ся і що могло би пошкодити єдности кабінету. В кінці се вдаєть ся. Коли новий міністер появляєть ся перший раз в своїм міністерстві, застає двацять молодих людей, які всі хотять бути шефами в його кабінеті і мають горячі припоручення від приятелів, знайомих або впливових виборців. За при-

*) "Revue Bleue", цитовано на основі "Frankfurter Zeitung" з цвітня 1910 року.

міром своїх товаришів мусить новий міністер заіменувати одного директора, одного піддиректора, одного шефа, одного підшефа, одного помічного шефа і п'ятьнайцятьох атташе. Потім приходять послы, також опозиційні. Поручають особи, корпорації, товариства і грозять інтерпеляціями на випадок несповнення їх бажань. Новий міністер пробує в своїм resortі знести кілька зайвих урядницьких посад. Та зараз сиплють ся протести. Послы, сенатори, генеральні радники, бурмістри, ціле населене вважає Францію пропащою, коли б він знїс хоч-би одну посаду дозорця доріг. Домагають ся від нього одних урядників авансувати, других поминати; предкладають йому лісту людей, яких має іменувати, і другу лісту людей, яких як підозрілих не має іменувати. Головним занятєм міністерської ради є все обговорюване парламентарного положеня: як маєть ся ту інтерпеляцію ударемнити, а на ту відповісти; хто має внести денний порядок довіря і як він має звучати; як змінити законопроект або внесене так зручно, щоб мати для нього більшість. Найважніші питання оцінюють ся все тільки з парламентарного становища, отже з становища найхиткїйшого з усіх. При тім губить ся єдність політики, окремі міністри старають ся на власну руку здобути для себе популярність і працюють по-тайки один проти другого і проти президента. Так паде міністерство, і ексміністер, вилічений від ряду ілюзий, вертає на посольське крісло, а при кінці каденції зрікаєть ся дальшої чести заступати в палаті своїх виборців.

Пуанкаре, який перед написанєм сеї історії був більше як двацять літ парламентаристом і чотири рази міністром, мусить докладно знати ті відносини. І коли деякі вдумливі натури при кінці каденції, вилічені з ілюзий, складають мандат, своє рішенє справді мотивують причинами, які до слова сходять ся з малою історією, яку оповідає Пуанкаре.

Все опановує що-раз більше політика. Щораз більші області публичного житя втягаєть ся в ту скорумповану атмосферу, де панують тільки "політичні" й "парламентарні" огляди, а ніхто не оглядаєть ся на річевість, пригожість, правність. Від ча су до часу розбурхає край якась велика скандалічна афера, одначе швидко її забувають, і все йде знов по старому, а розклад держави й суспільности поступає що-раз далі.

Відносини в Португалії, які довели до упадку монархії, т. зв. “ротацийну систему”, представляє “Frankfurter Zeitung” (ч. 95 з 1907 р.) ось-як: “Обі великі політичні партії, які від 1893 р. черчують ся в правління, прогресисти або ліберали і регенератори або консерватисти, не заступали ніяких принципів, тільки чисті групи інтересів, зложені з людей, які в пошукуваннях за концесіями і привілеями знайшли політиків, що їх розуміли. Політики знов, діставши ся до керми правління, вміли дбати за себе й за своїх клієнтів. Спеціальний кореспондент “Times-a”, який недавно досліджував відносини в Португалії, подає для приміру, що один особливо щасливий політик займав не менше як одинацять урядів, які давали добрі доходи і ніякої роботи; інший знаходив ся на лісті робітників, зайнятих при державній роботі, і таким чином до інших своїх доходів додав скромний заробіток робітника; дочки одного з членів кабінету дістали посади з річним доходом по 2.400 марок в цілому уряді для переглядання пакунків подорожуючих жінок, де розумієть ся ніколи не потребували показувати ся. Було се вічне господарство рабованя, натягання й довгів. Тягарі державних фінансів падали переважно на слабі плечі, але збільшене податків не могло додержати кроку збільшеню довгів. Між обома партіями панувала повна згода про те, що держава є жолобом, з якого може доволі їсти, хто в даній хвилі при нїм стоїть. Як чемні люди держали ся ті, що мали правліне, правила, що один другому не повинен на все забирати місця, і коли одні вже наситили ся, їх кабінет уступав, не наслідком голосованя парламенту, в яким він опинив ся в меншости, тільки наслідком закулісової умови з противною партією. Тоді телеграми доносили, що кабінет стратив популярність і мусить уступити. Відбували ся нові вибори, які так само, як в сусідній Іспанії, давали подавляючу більшість для нового правительства, яке вже задалегідь перевело поділ теплих місць між приятелів і противників”.

В ріжних парламентарних краях виступає корупція в ріжних формах, одначе її основні риси скрізь однакові. Бувший міністер Назі в Італії був засуджений за дефравдації й надужите власти; одначе його процес вияснив, що афера Назі не є відокремленою появою, тільки системою. Його сицилійські ви-

борці вибирали його далі демонстративно послом, хоч він як засуджений не міг бути членом палати. Тай чому не мали вони показати вдячності для свого заступника? Адже він уживав тільки звичайної методи, а при тім добре дбав за приватні інтєреси свого виборчого округа.

Америка, се край гігантичних розмірів. Парляментарна корупція приняла там відповідні форми. Дві великі партії змонополізували всю політику, і кожда з них ликує, як над головою противника загремить новий величезний скандал. А до ликованя обом партиям ніколи не бракує нагоди. Звичайні форми парляментарної корупції, підкуп і надужите урядової власти на свою користь означаєть ся тут окремим технічним висловом “graft”. В правліню міст, окремих держав і цілої унії скрізь зустрічаєть ся “graft” і він до краю здискредитував слово “політик”. “Політик — пише англійський посол в Вашингтоні Брюсе*) — означає лайку, не тільки між “зніжнілими філософами” з Colleges Нової Англії, але між ліпшими горожанами цілої унії. Один американський політик сформулував в 1832 р. о-славлену політичну доктрину: “Побідникови належить ся добича”. Як та доктрина виглядає в практиці, представляє Брюсе: “Ніхто не думає, щоб заслуга мала щось спільного з авансом, ані не вірить в подану причину іменованя. Політика стала штукаю такого розділюваня пенсій, щоби запевнити собі по зможі як найбільше підперте приятелів і при тім по зможі як найменше образити противників. З сею штукаю мусіли погодити ся розумні люди, її мусіли мати на увазі президенти і міністри, дбаючи про дійсне добро краю”***). І виборців і адміністрацію тероризують політичні “машини” і їх провідники “boss-и”. Міський “boss”, як каже Брюсе, “е часто чужого походження й низького роду, виріс в атмосфері суспільних шумовин, понятя чести й чесности е для нього так само чужі як ідеї валюти і податкових питань, політики е тільки способом до здобуваня й роздаваня урядів”. Безличний корупційний режім Tamany-Hall в Нью Йорку загально відомий; але се зовсім не виїмковий випадок. Иноді “boss” іде до вязниці, але се зовсім не виключає можливости, що він, вийшовши звідти на свободу, може відзискати

*) American Commonwealth, II., ст. 400.

**) Там-же, ст. 488.

свій вплив*). “Boss-ом” в Tamany Hall був довгий час С. Коли в кінці публичній думці вдалося заставити його піти добровільно на вигнане, вважали се великою моральною перемогою. За якийсь час вернув він на хвилиний побут до Нью-Йорку, і тут видали в його честь бенкет, в яким взяли участь майже всі провідники демократичної партії**).

Ще в 1885 р. Анатоль Леруа-Боліє представляв ясно й різко відворотну сторону демократії:

“Чим більше розширяється круг, з якого рекрутують ся політики й урядники, тим більше обмежується їх інтелектуальний рівень. Що-до морали те погіршене правительственненого персоналу стає ще більше. Замість ставати що-раз чистішою, політика на ново проявляє змагане коррумпувати ся, понижувати ся, плямити руки, які в ній беруть участь, і людей, які з неї живуть. Боротьба стала занадто груба й нечиста, щоб її насильства і штуки не опротивили найчеснішим і найпростішим натурам. Політика стає що-раз більше ремеслом, за яке хапаються ті, що не можуть дати собі ради ніде инде, або авантюристи, які хочуть швидко зробити щасте. Є се промисл, в яким для осягнення успіхів треба не стільки інтелігенції і знання, скільки інтриги і сьмілости. Тому в деяких державах політика стала вже одною з найбільш ославлених карієр. Для найбільшого числа тих, що займають ся політикою, не є вона нічим иншим, тільки штукаю робити інтереси коштом суспільности: Один биструмний письменник (Molinari: L'Evolution politique et la Revolution, 1884) завважив, що партії є спілками для експльоатації, яким нація мусить дати провід держави. Се правда, і чим ширший круг політичного житя, тим низша верства, з якої рекрутується персонал партій, і тим безсоромніший визиск, який вони управляють.

“З розширенем виборчого права і заливом політичної арени демократією Европі грозить небезпека, що повторить ся найбільша часть тих надужить, про які лібералізм думав, що на все їх усунув. Під покришкою демократії і свободи готові віджити найгірші хиба старого режіму, протекційна господарка, не-

*) Такий випадок поданий в “Hamburger Nachrichten” з 29. червня 1910 р. в листі з Нью-Йорку.

***) Кореспонденція в “Berliner Tagblatt” з 29. жовтня 1909 р.

потизм, підкупність, біржева лихва, офіційальне жебрацтво, рабоване державного маєтку, продаж урядів і привілеїв, коротко кажучи, ціла огидна система абсолютних монархій. Вся ріжниця в тім, що надужитя годують тепер не антишамбруючих аристократів, тільки заспокоюють жажду плебеїв і насичують любилиць народу”*)

Парляментаризм опираєть ся на голосах виборців. Отже всі партії старають ся здобути собі як найбільше голосів. Коли легальні способи не вистають, уживаєть ся нелегальних, які можна зібрати в дві категорії: ошуканство і насильство. До першої категорії належить явище, яке Тард називає “системою соціального рабунку” (brigandage social). Люди, які в приватнім житю хотять уходити за чесних, не вважають нічим злим по слугувати ся підчас виборчої кампанії брехнею, перфідією і підступними промовчуваннями, щоб пошкодити противникови; з другої сторони дають виборцям ріжні гарні обіцянки, яких не думають сповняти і які по часті самі вважають несповнимими. До другої категорії можна зачислити ріжні роди впливаня на вибори.

Впливанем на вибори не можуть, як “системою соціального рабунку”, послугувати ся всі партії, тільки сильно дисципліновані професійні партії і передовсім партії більшости, які підпирає правительство. Французський парляментаризм знає понятє “офіційальних кандидатур”, себто кандидатур, які підпирає правительство через префектів і підпрефектів усіми тими способами приманюваня й залякуваня виборців, якими розпоряджають ті урядники. Один опозиційний посол, який при кінці каденції в 1910 р. заявив, що не буде більше кандидувати, мотивував своє рішене між ин. тим, що селяни його виборчого округа за те, що голосували на нього, не дістали законних 75 сантімів, які належить ся тим батькам що їх син одинак служить у війську, та що їм повідбирано всі урядові угодіння, а за те примінювано до них всю строгість закона, як тільки котрий з них чим провинив ся. Перед виборами в 1910 р. Бріан зніс звичай, що міністри обїздили виборчі окру-

*) Les Mecomptes du Liberalisme, “Revue des Deux Mondes”, май 1885, передруковано в La Revolution et le Liberalisme, 1890.

ги, агітуючи за офіційними кандидатами. Та се був тільки єдиний з багатьох способів впливання на вибори, який раз знесе но. Законопроект про запевнене тайности виборів довго вандрував від одної палати до другої. Та щоби показати виборцям добру волю, прийняла більшість з великим поспіхом законопроект проти “виборчої корупції”, який в практиці, діткне тільки незвичайно рідкі випадки безпосереднього купованя голосів. Палата мала вибір між двома проектами: один, вироблений комісією права голосованя, обнимав також офіційні кандидатури; другий, вироблений сенатом, не розтягав ся на офіційні кандидатури. І вона вибрала той другий.

На Піренейським півострові і в Балканських державах майже неможливо, щоби правительство при виборах перепало.

В Еспанії роблене виборів відбуваєть ся зовсім публично. На означене правительственного кандидата вживають там неологізму “encasillado”. Один Еспанець пояснив мені се слово так: В бюрах міністерства кожний виборчий округ має свій окремих переділ (“casillo”); імя кандидата, якого вибір бажаний правительству, вкладають в відповідне “casillo” і так кандидат стає “енкассіядо”. Донесене газети, що котрийсь з впливових політиків домагаєть ся стільки і стільки мандатів до палати послів або до сенату для своїх приятелів, нікого не дивує. Коли-ж хто протестує проти сього, то не робить сього з обуреня з приводу такої наруги над ідеєю народнього заступництва, тільки тому, бо розділ мандатів не відповідає його бажаням*).

Про відносини в Італії, а саме в південній Італії й Сицилії, дає драстичний образ анонім в “Nuova Antologia”. Римський кореспондент “Frankfurter Zeitung”**), який подає виписки з тої статі, додає що автор (який видно сам заступає один з виборчих округів долішньої Італії) зовсім не пересаджує в представленю фактів. Автор приймає як зовсім самозрозумілу річ, що виборець хоче продати свій голос, очевидно по змозі як найдорожше. В одній громаді на 580 виборців не продало своїх голосів тільки 18, найбогатші і найповажніші горожани. А

*) “Frankfurter Zeitung”, кореспонденція з Мадриту, з датою 30. марта 1910 р.

*) Лист з Риму з липня 1911 р.

щоби їх не підозрівали, що вони дали ся підкупити, здержали ся від голосованя, так, що одинокі справді незалежні голоси не були віддані. Образ стане ще темнійший, коли звернути увагу на методи, якими послуговують ся політичні власти для підпирания своїх кандидатів. В найбільшій часті виборчих округів правительство має кандидата, якого має підпирати префект. В долішній Італії виразно протиправительственні кандидати виступають тільки в великих містах. Проти опозиційного кандидата має правительство досить способів. Найперше робить конкуренцію його касї, пускаючи в рух гроші. Потім селяни так само як гроші люблять дозвіл на ношене оружя. І справді найбільшу часть тих документів, які зовсім не є такі невинні, роздаєть ся підчас виборів. В кінці успішним способом впливаня на вибори є помилуване менших і більших злочинців. Префекти південних провінцій переминують ся кілька тижнів перед днем вибору в головних агітаторів, які під загрозою перенесеня мусять дбати про побіду правительственних кандидатів. На основі виборчого закона голосоване є тайне, одначе невичерпана винахідчивість південних Італійців кпить собі з усіх постанов про охорону тайности виборів. Коли Люццаті і Джоліті повносили проекти, в яких видумано нові складані системи для охорони тайности виборів, кілька днів по оголошеню тих проектів обговорювали вже в парламенті ріжні способи, як означувати карти голосованя, щоб їх можна було пізнати.

В Угорщині перед виборами в 1910 р. мали не-мадярські національности тільки 23 заступників. При останніх виборах зредуковано те число на 7, коли тимчасом Мадяри, які творять меншу половину (45.5%) населеня, здобули 347 мандатів. Мимо особливости угорського виборчого закона сей вислід виборів викликав загальне здивоване. "Times" приніс з Відня під датою 10. червня отсю телеграму: "Угорський президент міністрів, гр. Куен Гедерварі, заявляє сьогондя в "Budapesti Hirlap", що всі донесеня про уживане війська в користь правительственних кандидатів при останніх загальних виборах абсолютно неоправдані, бо військо мало тільки за задачу вдержане порядку та охорону житя і власности. Натомість в "Neue Freie Presse" і "Reichpost" шотляндський публіцист Mr. Steton Watson, який в день виборів був в Szakoleza в комітаті Nyitra, містить з своїм

підписом заяву, з якої виходить, що ціле місто було окружене військовим кордоном, який нікого не пускав крім прихильників правительственного кандидата, та що 4.000 Словаків, між ними багато соток виборців, замкнено кордоном на вільній площі за містом. Богато соток словацьких виборців, яких в кінці впустили до міста, мусіли дві години на сонці стояти між двома рядами війська, а потім жандарми їх розігнали, не давши їм спромоги віддати свої карти голосованя. З огляду на огірчене, яке повстало наслідком всего того, словацький кандидат зняв свою кандидатуру, щоб запобігти проливу крові.” Проф. Йорга в згадуваній уже брошурі “*Les dernieres Elections en Hongrie et les Roumains*” наводить такі самі, в подробицях ще гірші епізоди з виборчих округів, де виступали румунські кандидати. В “*Times*” з 23. серпня 1910 р. оповідає будапештенський кореспондент: “Донесеня про насильства, підкупи, залякування і бійки, яких підчас виборів уживано як зі сторони правительства так і опозиції, мимо заперечень є в головнім правдиві. М. V., один з найвизначнійших представників “національної партії праці”, признав отверто в адресовій дебаті, що при виборах діяли ся надужитя, додаючи: “Не забуваймо, що ми Маляри, та що виборчі надужитя є старою привичкою в нашій історії. Цілі столітя всі малярські партії грішили в сій області”*)

Прусія має явні вибори. Опозиція обвиняє пануючих консервативних великих аграріїв, що вони при виборах впливають на залежних від них економічно виборців. Се факт, що консерватисти за всяку ціну хотять вдержати явні вибори. Підчас нарад над правительственным предложеном виборчої реформи в 1910 р. заключили вони компроміс з центром, що мають бути заведені вибори тайні, але тільки в звязку з посередніми, так що тільки правибори були-б тайні, а дефінітивні вибори явні. Чи виборці справді є відпорні на всі впливи? Явні вибори обороняли тим, що се не по мужеськи і шкідливо для почутя від-

*) Приміри автора доповнимо “галицькими виборами” в Австрії і виборами в Росії, де опозиційним партиям не вільно ані скликати виборчих зборів ані видавати виборчих відозв, а імена опозиційних кандидатів часто держить ся до останньої хвилі в тайні, бо инакше політичні власти позбавляють їх виборчого права, а то й засуджують на заслане. — М. Л.

повідальности, коли виборці не мають відваги постояти явно за свої переконання. Партия, яка має прихильників головню в економічно незалежних кругах, може мати такі аргументи за дуже дешеvu ціну. Та чи для маломіщанина і малоземельного селянина більше по мужеськи голосувати явно проти свого переконання, ніж тайно згідно з своїм переконанем? Але аргумент мужеськості є суґгестивний і тому в політиці є він обіговою монетою. Причини, які наводжено за тайними виборами, видали ся для правительства за мало поважними, бо як сказав державний канцлер, “ціле наше жите складаєть ся з залежностей”. Та чи обставина, що чоловік з природної конечности в богах областях є несвобідний, справді служить оправданем для вдержуваня штучної несвободи, яку можна знести? Явні вибори мають для правительства ту користність, що в граничних провінциях можна установити, чи урядник не голосував на не-німецьких кандидатів. В січні 1910 р. в німецькім парламенті і пруській палаті послів внесено інтерпеляції з приводу випадку в Катовицях, де попереношувано урядників за те, що при комунальних виборах голосували на польських кандидатів. В пруській палаті послів на інтерпеляцію відповідав сам канцлер, який між ин. заявив: “Одно признаю: Урядник повинен бути тільки тоді обмежений в виконуваню своїх горожанських прав і з окрема в свободі свого виборчого права, коли сього безумовно вимагає інтерес держави. Коли урядник, як се було в Катовицях, голосованем показує, що він польську політику правительства вважає фалшивою, що не може по свому переконаню її підпирати, що в данім випадку мусить заявити ся за польським кандидатом, то він тим показує, що не надаєть ся на урядника в такім національно спірнім і загроженім місци як Катовиці”. Отже урядник має бути обмежений в виконуваню свого виборчого права в тих випадках, де сього безумовно вимагають інтереси держави. Але хто про се рішає? Кождохасне правительство! Чи-ж не вимагають інтереси держави, щоб урядник не голосував не соціяльного демократа? А вільнодумні йдуть при виборах часто з соціяльною демократією. Отже чи не можна вважати за противне інтересам держави, щоб урядник голосував на вільнодумного кандидата? Коли раз отворить ся двері самоволі де тоді покласти границу? Слідуюче правительство мати

ме може инше понятє про те, чоґо безумовно мусить вимагати держава, нїж теперїшне. Сьогондґа приписуєть ся урядникам, на яких кандидатів не сьміють голосувати, завтра може припишеть ся їм, на яких кандидатів мусять голосувати. В обох випадках свобода виборів є ілюзорична.

Коли вже абсолютно стояти на становищи, що хто знаходить ся на службі держави, не сьміє своїм голосованем підпирати політики, яку правительство вважає шкідливою для добра держави, то єдина метода, яка відповідає правному почутю, була би, законом відобрати всім державним урядникам право голосованя.

В Данїї обовязує тайне голосованє, яке для впливаня на вибори ставить певні границї. Тимчасом при виборах в 1910 р. трапило ся, що один офіцир брав участь в агїтації за консервативним кандидатом проти социяльного демократа. Міністер війни тодішнього радикального правительства дав йому пізнати, що він, виступаючи проти партії, яка остає в союзї з правительством, виявив недостачу такту, льяольности й дисциплїни; міністерство не ставить йому нїяких перешкод в виконуваню його горожанських прав, але вважає за конєчне сказати свою думку про спосіб виконуваня ним його прав. Коли справу піднесено в пресї, один радикальний кандидат, державний урядник, оголосив, що в 1898 р. при консервативнім міністерствї одержав подібне упїмненє. Тепер почала ся в пресї весела полєміка, в якій органи правиці твердили, що справа з 1910 р. підходить під понятє впливаня на вибори, але справа з 1898 р. нї, а радикальні й социяльно - демократичні газети — навпаки. Правда є очевидно те, що по всі часи кожда політична партія, яка є при кермі, допускаєть ся всіх тих надужить, яких взагалї можливо допускати ся, не викликаючи занадто однодушного протесту публичної думки. В богатїм репертуарї політичних надужить впливанє на вибори є припадково точкою, на якій публична опінія в Данїї є доволї вразлива.

Також англїйський парламентаризм наших днів не мало рїзнить ся від того, яким був хоч-би перед половиною столїтя. Одначє розвиток не йде там рівнобїжно з континентальним, хоч між континентальним і англїйським парламентаризмом є очевидно взаїмні впливи. Англїйська конституція в своїй історич-

ній формациї від середніх віків до наших часів не виказує в ніякій точці рішучого розриву з минувністю. Її все отворені рами дозволяють їй поступенно зміняти ся, так що вона до певної міри все таки може додержувати кроку потребам розвитку. Англійське народне правління знаходить ся в постійнім органічнім розвитку.

Sidney Low в своїй праці "The Governace of England" дав наглядний образ найновішої фази парламентарної історії Англії. Він виказує, як правительство в регуляміні палати має способи, щоб не допустити до внесеня приватних законопроектів і замкнути опозиції уста. В 1893 р. один законопроект незвичайного значіння, повний спірних подробиць, перейшов через "closure by compartment" по бажаням правительства, а саме так, що було просто немислимо, щоб усі члени більшости, не говорячи вже про опозицію, бодай бачили перед тим той проект; більше як дві третини його параграфів не були навіть передискутовані в комісії. Палата взагалі "майже перестала бути законодатною палатою; є се механізм до дискутуваня над законопроектами міністрів і тільки один з ріжних інструментів, при яких помочи відбуваєть ся нині політична дискусія". Не багато ліпше становище займають члени міністерияльної більшости палати послів; міністри не питають їх о раду, вони не бачать предложень, аж як ті вийдуть з друкарні, а коли їх дістануть у руки, знають, що від них ждуть, щоб вони їх підперли своїми голосами. Палата послів не контролює вже також виконуючої власти, а навпаки виконуюча власть контролює палату послів. В модерній практиці майже не було випадку, щоб кабінет упав через свою адміністраційну діяльність. Дійсною гарантією проти занадто великих надужить міністерияльної власти є публична думка, яка була-б майже так само успішна й без співучасти палати послів. Право парламенту звертати увагу на надужитя і домагати ся усуненя їх обмежає в великій мірі та обставина, що до президента належить рішене, чи допустити інтерпеляцію, та що міністер, коли інтерпеляція для нього не вигідна, може, покликуючи ся на інтереси держави, або й без поданя причин, оставити її без відповіді.

Коли до "робленя виборів" на континенті політична мораль Англіїців відносить ся з відразою, англійський кабінет, коли йо

му подобаєть ся, може виключно з партійних причин зарядити парламентарні вибори, що в дійсности також є надужитим інституції народного правління. Розв'язанем парламенту можна погрозити, коли міністерияльна більшість палати послів занадто нездисциплінована, або коли опозиція робить за багато обструкції. Для кожного члена палати послів нові вибори означають боротьбу, грошеві видатки і небезпеку втрати мандату. Також членів опозиції не манить апель до народу; партія може на сїм і зискати, але вони самі мають до зискання дуже мало, а за те багато праці й великі видатки ждуть їх певне. І тому загроженем нових виборів міністерству часто вдаєть ся здавити невдоволене у власних рядах та охолодити запал противників.

Свѣдомість тої зміни положеня англійської палати послів знаходила часто вислів у політиків. Льорд Сельсбері в своїй промові в Едінбурзі 30. жовтня 1894 р. сказав: “В палаті послів, як я її тямлю, настали величезні зміни, і той розвиток відбуваєть ся ще й тепер. Ми дійшли до того, що дискусія над якимсь зарядженем в кабінеті ще можлива, але дискусія з якоюсь успішною чи корисною цілю в палаті послів стане швидко неможливістю”. Десять літ пізнійше сказав Lawson Walton в палаті послів: “Конституція дізнала поважної зміни. Вона перестала бути правительством через парламент і стала правительством через кабінет. А говорять, що розвиток пішов ще далі та що маємо правительство через міністра-премієра в кабінеті, що не ріжнить ся від автократій, в які виромили ся демократії минувшости.” Натомість льорд Hugh Cecil, син льорда Сельсбері, виславлював ті зміни: “Яка причина, що ніхто поза сими мурами не журить ся справами членів парламенту? Бо панує глибоко вкорінене почуте, що палата є інституцією, яка перестала мати багато авторітету або багато репутації, та що для краю є се річ малої ваги, коли ліпша інституція, кабінет, нарушає права гіршої.” Бернард Голлянд додає, що такої мови не чули в народнім домі в Вестмінстері від часів Кароля I. Палата послів знаходить ся на шляху стати зборами, яких задачею було-б реєстроване заряджень тайного комітету.

Де панує загальне виборче право, там парламент повинен би властиво давати чисельно докладний образ політичних напрямів серед населеня. Але той образ фалшуєть ся найперше

впливанем на вибори. До того треба додати, що всякий поділ округів з переміною відносин серед населення стає застарілий, що — як учить досвід — все має той наслідок, що більшість здобуває більше мандатів, ніж се їй належало ся би на основі числа її виборців. І зі становища психології маси є се самозрозуміле, що більшість все, доки тільки може, опираєть ся ревізії поділу виборчих округів, при якій сама понесла би втрати. Що в Франції більшість палати послів від 1875 р. ніколи не відповідала більшости виборців, доказано статистично. В 1906 р. вибрані послы одержали разом 5,209,606 голосів, коло 6,383,852 відданих голосів мусіло остати без ніякої репрезентації.. В Бельгії, де заведено пропорціональну систему, партії меншости нарікають, що та система в руках більшости стала знярядом шкодження меншостям. Тут видно, що навіть при пропорціональній методі, яка мала бути palladium проти всіх несправедливостей панованя більшости, можливі надужитя. І пануючі партії з певністю первісного інстинкту знаходити муть шляхи, щоб ті надужитя сповняти з найбільшим успіхом. Всі проби поліпшень мусять, здаєть ся, розбивати ся о факт, що парламентарі є масою, якої окремі члени кожний для себе заступають ще більші і з ще ріжнородніших елементів зложені маси. Політик стоїть перед нами як конкретний вислів морали маси. А постійно не можна принципіально (хоч не признаючи ся до сього) ставить силу перед правом в інтересі партії, щоб се не довело до приміненя того самого принципу в випадках, де панує особистий інтерес.

Через сей розвиток повстає пропасть між населенем і його заступниками. “Тільки глухі і сліпі не знають правдивих почувань публичної думки супроти членів парламенту, — читаємо в згадуванім вже листі з провінції в “Le Temps” з 1. лютого 1909 р. — Коли поміченя, які я зазначив в сій серії листів, вірні (скільки читачів писало мені, що я остав позаду правди!), то чи не правда, що послы в наших провінциях втратили моральний авторітет, звязаний з їх становищем? Чи не правда, що коли вони в департаментах, в аррондісментях виконують узурповану власть і заздрісно її оберігають, то се тому, що їх опанував дух інтересу і закамінив їх серця? Так, парламентаристи розділяють справедливість і ласку і тому кланяють ся

їм і боять ся їх. Але ніхто їх не любить і всі бажають собі їх упадку. Хто буде сьому дивувати ся? Вони тільки тому сфалшували парламентаризм, щоб лекше могли піддати жите горожан свому егоїзмови, тільки тим способом правили, що будили злі інстинкти, роздували жадобу. І довели до того, що мимо законів зі знаменем поступу й рівности, які республіка щепила в обичаї, нація почуваєть ся розчарованою.”

Серед таких відносин не дивно, що маса виборців не віддає своїх голосів. Чи не все одно, хто буде надуживати правління? Прихильники принципу виборчого обовязку не мають повного розуміння невідданих голосів як міри віддаленя між народом і народніми заступниками. Коли процент невідданих голосів з кожними виборами зростає, то се наглядно показує, що в народі ширить ся почуте упадку парламентаризму. Се повинно застави ти політиків до поважного міркуваня. Віддане чистих карт голосованя вимагає ясности становища, якої багато виборців певне не має.

В парламентарно розвинених краях взаїмність між виборцями й народнім заступництвом що-раз більше заводить. Партії з часом підпадають очевидно змінам, але се відбуваєть ся в темпі, яке не додержує кроку соціяльним пересуненням. При тім тягнеть ся далі з собою різні зайві останки давнійшого соціяльного становища партій. Приймім прим., що в якімсь краю повстала одна партія з консерватизмом, індивідуалізмом і торговельними інтересами і друга прогресистична, демократична і аграрна. Якийсь час обі ті партії зможуть вдержати свої виборчі округи з торговельниками чи аграріями. Та коли серед кляси торговельників настане зміна в напрямі від консерватизму або від лібералізму або від обох, коли аграрії перестануть рівночасно бути прогресистичні і демократичні, що тоді? Чи тем пераментова, або соціяльно - теоретична або професійна спільність має тоді творити далі основу тих партій? В кождім разі ясно річ, що таке нагромаджене ріжнородних поглядів і інтересів, яке повстало серед певних історичних відносин, не може існувати на віки. Виборці одної партії розпадуть ся, з партійних фрагментів з ріжних сторін утворюють ся нові групи. Та сей природний розвиток припізнюють і ускладнюють традиції, сугестія догм, в кінці виборчі комітети, “boss-и” і т. п. інституції,

які втискають ся між виборців і народніх заступників і проявляють в обі сторони свій тиранізующий вплив. Всілякі неправильні впливи спричиняють, що партійні відносини серед виборців не можуть змінити ся відповідно до ліній, по яких іде природний розвиток. Що з того, що тисячі незорганізованих виборців звязують з торговельними інтересами прогресизм і лібералізм, коли нема прогресистично-ліберальної торговельної партії, і політики не хочуть такої партії? Інтересовані виборці мусять зректи ся одної або двох з області своїх інтересів, щоби знайти шуфляду, в якій з бідною можуть змістити ся. Політики переводять свої партійні переміни, розломи і союзи з огляду на власну тактику і на те, що для них самих корисне в їх змаганнях до вдержання мандатів, а не щоби відповісти потребі творення нових партій або відновлення суспільних поглядів, яка повстає серед виборців шляхом природного розвитку. Іноді політики навіть не завважують тих тенденцій у своїх виборців. Вони далі ведуть ту саму боротьбу о завмерлі догми, бо се їх ремесло, і тому, бо виборці не мають способів, щоби свої бажання здійснити на перекір політикам. Крім того велика, може найбільша часть виборців не бачить ясно, що політика, яку вони двацять або трицять літ витали окликами, не може вже їм давати реальностей; давні сугестії мають ще свій вплив, давні фрази є сурмами, на яких голос беть ся серце старих ветеранів. Та коли в саях засідань парламентів привиди танцюють свої танці мерців, дійсні боротьби, боротьби, які мають значіне для суспільности, переносять ся на інші арени, творять ся нові центри сили поза парламентарною політикою.

Проти парламентаризму підняв ся синдикалізм, революційний рух, якого центром є французька “генеральна конференція праці” (“Confederation Generale du Travail” — “С. Г. Т.”). На місце парламентарної акції ставить синдикалізм “безпосередню акцію” (через страйки, акти насильства, саботаж і т. п.), на місце тиранії політиків революційну тиранію. На синдикалістичних зборах кплять і насьміхають ся з парламенту, як колись прихильники народньої власти кпили і насьміхали ся з абсолютистичного режіму; тут перший раз основно зломано сугестію парламентаризму.

“Революційний синдикалізм — пише французський профе-

сор Г. Бльондель*) — вірить в високу вартість професійної спілки. Вона є конечним вислідом історичного розвитку людськості, має оправдане істнованя в механізмі продукції, групує рівні інтереси. Є се триумф природних інстинктів чоловіка. Всі інші спілки слабі мов скло в порівнаню з професійною спілкою. Є се льогічне закінчене змагань тих, що хотять покласти кінець визискови чоловіка чоловіком. Професійна спілка обнимає без огляду на політичні і релігійні переконаня всіх визискуваних; вона веде до богато висшого ідеалу як ідеал буржуазної держави, в якій, мовляв, свобода кожної одиниці обмежена свободою кожної іншої одиниці. Що ся програма не доволі означена, до сього не треба прикладати великої вартости. Синдикалісти є віруючі люди. Вони мають свої власні догми; їх догмою є необмежене довіре в висшу мудрість робітників. В день революції, говорить один з них, все прийде в порядок. Як тільки робітники опанують способи продукції, опруть фабрикацію на нових основах, будуть більше продукувати і менше працювати. Селяни вимінювати-муть свої продукти за оброблені продукти міст, можливість уживаня стане більша. Настане золотий вік! Як сей ідеал буде здійснений? Тільки через загальне повстанє! І справді революційний синдикалізм являєть ся тільки філософією повстаня.”

З 900,000 осіб, які були в 1909 р. зорганізовані в професійних спілках і творили тільки десяту часть французького робітництва, належало ледви 300,000, отже коло третини, зорганізованих в 2,500 спілках, до революційної С. Г. Т. Решта які творили 3.000 спідок, стояли осторонь. В самій С. Г. Т. ледви яких 100.000 признають революційну програму. “Так показуєть ся, — виводить проф. Г. Бльондель, — як се часто буває в робітницькім руху усіх країв, що криклива меншість приписує собі право говорити в імени всего робітництва”*) .

Та коли небезпека й не грозить так безпосередно, як іноді можна би бояти ся, то вона все таки існує. Один з провідни-

*) Цитовано на основі “Koelnische Zeitung” з кінця мая 1909.

*) Для характеристики синдикалізму автор вибрав цитату, яка кількома загальними фразами тенденційно вульгаризує його. Синдикалізм треба трактувати в історичнім звязку з соціальними теоріями й рухами, які, почавши з кінця XVIII. ст., опирають ся на народніх масах. — М. Л.

ків синдикалістів дозволив собі одного вечера напустити на Париж темноту, щоб дати горожанам пробу своєї сили. Чим більше тратить кредит парламентаризм, тим більше зростатиме синдикалізм, а синдикалізм, се незаслонена, брутальна клясова боротьба. Він на стільки визволив ся з усіх традиційних суспільних понять, що може бути чесний. Його критика існуючих відносин є до певної міри оправдана і повинна би заставити буржуазну суспільність призадумати ся. Се одначе нічого не змінє в факті, що позитивна будова синдикалізму є так само наївна, як його здійснене було би шкідливе для розвитку. Синдикалізм хоче тільки одного: знищити капіталізм і оперту на капіталізмі державу, не дбаючи про те, що рівночасно в меншій або більшій мірі загинула би культура. Парляментаризм показав, що не є здібний полагодити одну з найважніших сучасних задач, упорядковане відношення між капіталом і працею. Отже синдикалізм бере ту справу в свої руки і стараєть ся полагодити її з одностороннього пролетарського становища. Приготовляєть ся великий конфлікт між капіталізмом і синдикалізмом, а його кошти мусіти-ме заплатити широка середня верства, якої члени не є ані капіталістами ані пролетаріями, плодюча верства, з якої виходять духові вартости і тим самим рівночасно можливости будучности.

А парламентаристи сидять глухі і сліпі і фабрикують закони на міру партийних догм, з суверенною погордою для всякого річевого знання, не дбаючи, що ті закони коштують і чи вони що варта, коли опирають ся тільки на програмі.

Континентальний парламентаризм веде до деспотизму палати, англійський до деспотизму міністра-премієра. В обох випадках висшість над монархічним деспотизмом полягає в тім, що ті, що мають власть, змінюють ся, і можуть бути без революції повалені публичною думкою, коли вона тільки має відповідну силу.

Тут повстає питанє: Яку ролю відграє публична думка, неофіціальна мораль маси, у внутрішній політиці в відносинах, де та знаходить свій вислів в парламентаризмі? Значіне публичної думки є тут, здаєть ся, менше, ніж у міждержавній політиці. Се тому, що маса, яка має реагувати у внутрішній політиці, є сама занадто заінтересована в справі. Як нація, коли хо-

дить о міждержавні відносини, в яких вона сама заінтересована, ніколи не є безстороння так само партія не може бути безстороння у внутрішніх відносинах. А тимчасом майже нема у внутрішній політиці педії, в якій не були би як-небудь заінтересовані всі партії. Маса стоїть серед струї, не може стати поза собою самою й оцінювати відносини без пристрасти. Тільки безпартійні можуть до певної міри думати в політичних справах безсторонно, та безпартійних є за мало і вони занадто розкинені, щоби творити публичну думку. Навіть в краях, де населене відносить ся до політиків з меншою або більшою погордою, є воно на всіх точках партійно звязане і в своїх поглядах партійно настроене.

Через те незвичайно важко означити вплив публичної думки у внутрішніх відносинах. Серед політиків партійні товариші готові звичайно покривати себе взаїмно, не оглядаючи ся на мораль, аж до самого порога карного суду. Серед виборців, які в своїм щоденнім житю стоять трохи дальше від безпосередньої боротьби, загальна культурна свідомість була би основою певної публичної думки в противенстві до партійних інтересів, але вона мусить бороти ся з упертими сугґестиями і може звичайно впливати тільки як неозначена підрядна струя. В випадках, де надужитя більшости викликають протести обуреня, протестуючий рух спричиняє переважно більше партійна ненависть меншостий супроти більшости, як дбалість про державу й суспільність, яку висуваєть ся на перший плян і якою мотивуєть ся протести.

Крім того внутрішня політика має відносно такі вузкі границі, що культивууючу ролю публичної думки може тут ліпше сповняти одиниця. Визначна одиниця своїм характером і своєю висшістю може иноді в якійсь справі утворити публичну думку і тим здобути побіду для морального становища серед жадоби власти партій і партійних провідників.

2. Вигляди на будучність.

Коли хочемо слідити, чи можливе є поліпшене сучасних політичних відносин, мусимо найперше знайти основну хибу цілої системи. Здорова політика мусить бути така, яка змагає до

справедливої рівноваги сил, іншими словами до того, щоби всі сили суспільности могли дійти до свого права і щоби трата сил держала ся по змозі в як найвузших границях. А рівновагу можна утворити тільки тоді, коли партії можуть зустріти ся на спільнім ґрунті. Тут лежить очевидно головна хиба парламентарної системи, яка так розвинула ся в модерних державах. Одна партія кладе головну вагу на темпераментову сторону, друга на соціяльнотеоретичну, третя є переважно професійною партією. Як можуть такі різнородні партії зустріти ся в плодючій роботі? Де той неутральний ґрунт, на яким вони можуть вдержувати ся взаємно в рівновазі? Буде се залежати від припадку, які інтереси будуть заступлені в такім різнородно зложенім народнім заступництві, а які не знаходитимуть речників.

Треба отже поставити питане: Чи мислиме є народне заступництво, оперте на одній спільній лїнії?

Професійні інтереси є найміцнійше в ґрунті дійсности вкоріненим елементом політики і власне тому елементом, який в політиці все мати-ме найбільше значіне. Кождий інший поділ на групи буде все на ново перехрещений професійно економічними мотивами. Одиниці по свому світогляду і соціяльнотеоретичному переконаню можуть бути консервативні або прогресистичні, ліберальні або демократичні, можуть мати національні або релігійні інтереси, але передовсім є вони купці, робітники, учителі і т. д. Можна з сього радіти або сумувати, але мусимо погодити ся з фактом, що материяльні інтереси сильнійше ніж усі інші огляди означують становище одиниці до політики. А для держави материяльні інтереси є без сумніву також найважнійші. Від розвитку ріжних галузей продукції залежне становище держави і її сила як в нутрі так і на-зверх.

Народне заступництво, яке мало би за основу професійні групи, було би таким чином найприроднійше і найраціональнійше. Тут і тільки тут був би спільний ґрунт, на яким могли би партії зійти ся. Економічний інтерес був би спільним знаменником. І історія показує нам, що скрізь, де репрезентативний устрій розвивав ся природно, а не повстав, оперши ся на абстрактних теориях, його основа була корпоративна.

В своїм часі се особливо сильно зазначив Adolphe Prins в своїй праці “La Democratie et le Regime parlementaire” (1884).

В примітивних сільських демократіях політичною одиницею була не людська одиниця, тільки огнище, родина. Міська демократія розвивається скрізь корпоративно, як в грецько-римських старинних віках, так і в германських середніх віках; одиниця не існує, не має ніяких корінів поза соціальною групою; виключена з своєї групи стоїть поза суспільністю, є “lawless”, “дичина”. Міський устрій опирається на гільдіях, цехах, корпорациях всякого рода. Кожда корпорация є соціальною силою й товариською інституцією, в якій сильніший охороняє слабшого й помагає йому. Від патрициїв Ганзи і докторів університетів аж до пивоварських челядників, гробарів і жебраків, скрізь стрічаємо природне соціальне групуване. Корпоративно устроєні комуни зростають в силу, яка перемагає фєвдалізм. Система розширяється; парламенти, краєві стани, генеральні стани, кортези і т. д. творяться корпоративно; ті репрезентативні інституції є скрізь федерацією союзів, опертих на соціальних інтересах. Ніде, ані в середніх ані в старинних віках не панує сьвятість числа. В Атенах була політика монополем меншости; в Римі корпоративними формами були кляси, центурії й роди. Середновічний репрезентативний устрій був у своїй основі соціальний і товариський. В Англії з тих середновічних початків творила ся в безперестаннім розвитку конституція; переміни наступали поволи, відповідно до потреб часу, і тому й тепер англійська конституція функціонує ліпше ніж континентальні. На континенті сильна королівська власть усунула старі корпоративні репрезентативні інституції і коли французька революція мала утворити нову народню власть, не навязано сього до давних порядків, тільки перервано всі нитки і нову народню власть оперто на метафізичних теоріях Руссо.

Поняте “народньої суверенности”, се важний подарок, який оставив Руссо модерному сьвітові. “Кождий з нас — говорить Руссо ставить свою особу і цілу свою силу під спільну управу загальної волі, і ми приймаємо до спільности кожного члена як нероздільну часть цілості”^{*)}). Та “загальна воля” є “сувереном”, а суверен тому, що складається тільки з одиниць, які злучили ся в нім, не може мати інтересу, який противив ся би інте-

^{*)} Le Contrat social I. 6.

ресам тих одиниць; таким чином суверенна власть не потребує давати своїм підданим ніякої запоруки, бо неможливо, щоби цілість хотіла шкодити своїм частям. Суверен не може наложити на підданих ніякого тягару, який був би некорисний для спільности, а навіть не може мати волі до сього, “бо під законом розуму, як під законом природи, не дієть ся ніщо без причини.” За те суверен мусить мати змогу провести свою волю супроти одиниць, яких приватна воля суперечила би його волі. Держави є абсолютним паном власности й особи всіх своїх членів*). Коли держава збудована на основі соціального договору, голос найбільшого числа все зобов'язує всіх інших. “Коли на народніх зборах предкладаєть ся закон, не питаєть ся просто, чи нарід приймає предложене чи ні, тільки, чи він згідний з загальною волею, яка є волею народу, чи ні. Кождий, віддаючи свій голос, висловляє свою думку, і через число голосів дістаєть ся заяву загальної волі. Коли отже якась думка, яка суперечить моїй, віднесла побіду, то се тільки доказує, що я помилив ся та що те, що я вважав за загальну волю, не було нею. Коли-б побіду була віднесла моя приватна думка, тоді я був би зробив щось іншого, ніж я хотів, і власне тоді я не був би сводбний”**).

Sumner Maine доказав***), що коли більша часть ідей Руссо взята від Гоббса і французьких економістів, а понятя “природних законів” і “природних прав” належать до правничої науки і мають початок в системах римських правників, то “суверен”, найвсемогучійша народня спільність, не є ніщо інше, як тільки “відворотна копія французького короля, заосмотрена повнотою власти, яку йому приписували його двораки і двірські правники, та якої одначе відмовляли йому найвисші уми краю й особливо великі авторітети французького парламенту. Сума природних прав, які наслідком соціального договору прислугують народньому суверенови, се ніщо інше, як давне божеське право королів в новім строю.”

Так переодягаєть ся деспотизм Людвика XV. в народнього суверена, якого наслідники Руссо поклали на порожнім троні.

*) Там-же, I. 7, 9, II. 4.

**) Там-же IV. 2.

***) Popular Government, Лондон 1885, стор. 158 і д.

Народня суверенність злучила ся з перенятою з Англії репрезентаційною системою, яку відкидав Руссо, та яку одначе треба було з конечности прийняти, бо народні збори Руссо, на яких цілий нарід мав особисто віддавати голоси, практично були можливі тільки в устрою міста. На тій основі повстав континентальний парламентаризм. Руссо був ревний індивідуаліст. Щоби вратувати одиницю від всякої неволі, не знав іншого виходу як розпустити її в спільности; одиниця мусіла зректи ся своєї власної волі в користь загальної волі. Аж коли одиниця зречеть ся своєї волі, аж тоді буде справді свобідна. Сей парадокс має в собі зерно правди; та при тім дуже важна річ, яким способом одиниця зрікаєть ся тої свободи. Коли вона зрікаєть ся своєї свободи в користь деспотизму того нереального народнього суверена, тоді радше можна би сказати, що аж тоді, коли шукаєть ся ратунку перед неволею, стаєть ся невірльним. Народній суверен є твором без форми, бо він виключує всі природні групування і так стає тілом без членів. Народній суверен є хімерою, яка, коли її примінити в практиці, переменяєть ся зараз в неособову, математичну величину чисельного маєстату. Політика, як каже Ch. Benoist, “стає боротьбою в темряві, яка кінчить ся тим, що більшість з німою брутальністю чисел роздавлює меншість”. Стан до якого веде наука Руссо про народню суверенність, названо влучно “атомізмом”. Одиниці виключаєть ся що-до їх політичної діяльности з усякого органічного звязку і ставить ся побіч себе як рівнородні, рівноважні атоми*). Через зліплене атомів не можна утворити органічної, живої тканини. Суверенність припадає “половині + 1”. Коли відпадуть дві одиниці, так, що те, що перед тим було “половиною + 1”, стало “половиною — 1”, тоді долішні стають горішніми, суверенність переходить на иньше місце, і нова чисельна більшість починає переминовати те, що зробила попередня. Руссо від крайнього індивідуалізму перейшов до крайнього колективізму, який властиво

*) “Приймім, що держава складаєть ся з 10.000 горожан. Відношене суверена до підданого як 10.000: 1, то значить, що на кожного члена держави припадає тільки десятитисячна часть власти, хоч він їй підданий в цілости”. (Rousseau, Contrat social III. 1.).

не є вже колективізмом, тільки замаскованою анархією*). “Недугою модерної держави — каже Ch. Benoist — є анархія, і нічого не допоможе ховати се при помочи описів, анархія, яку знаходимо скрізь і яка, так сказати, є вроджена модерній державі. В дійсности та повзаюча анархія є мабуть найнебезпечнійша. Та друга анархія робить багато галасу, але за те має менший вплив а зрештою походить вона з першої: анархія в суспільности виворює анархію проти суспільности”.

Коли держава мимо всего того зберігає свою лучність, то се поясняєть ся тим, що социяльні сили з розмахом живих вартостей розсаджують в богатях місцях поволоку метафізичних теорій. Професійне групуване, модерний спадкоємець давнього станового групуваня, втискаєть ся в систему і що-раз більше реформує її. Та на нещасте догма народньої суверенности не дозволяє тим силам зорганізувати ся. В однім краю певне знайдець ся партія, яка особливо займаєть ся хліборобством, в іншій краю інтереси торгівлі мають речників в парламєнті, в третім має церков за собою сильну партію і т. д. Одначе професійні інтереси скривають ся звичайно до агітаційними фразами про ідейні, социяльні чи патріотичні огляди, на що ловить ся багато випадкових голосів, так, що взаїмне відношене сил поміж групами не може дати міри відношеня значія професійних інтересів у державнім господарстві. Тут недостає організації всіх чинників суспільности, а панує тільки випадок. Деякі інтереси, як шкільництва, літератури, науки і штуки, в найбільшій части держав видані менше або більше на ласку випадкових партійних групувань, не маючи окремих, уроджених речників. А одначе прим. школа має таке важне значіне для суспільности, що певне має право до заступництва людми професії. Серед теперішніх відносин випадок може завести до парламенту педагога як заступника сього чи того виборчого округа, але таксамо можливо, що той сам округ пішле до парламенту шевця. І який се має змисл, щоби справи, які відносять ся до інтересів науки, полагоджувати в парламенті, в яким може не бути ані одного ученого?

*) “Анархія” означає в автора і цитованих ним авторів безладе; сьому загально прийнятому вульгарному значіню сього слова теоретики анархізму протиставлять властиве понятє: “анархія” — безвласте, — М. Л.

Та нема сумніву, що існують змагання, щоб економічним інтересам придбати систематичніше значіне в політиці, та що розвиток веде до професійної організації. Найновіша історія дає в сій справі неодну вказівку. Коли підчас дебати з приводу поштового страйку в французській палаті послів (1909) одному соціялістичному послови радикали закидали, що він вибраний при помочи “реакційних” голосів, він відповів: “Звичайно юдять проти духовенства. Я говорив до людей про їх економічні інтереси. Я не робив політики, і се вистало для мого вибору”. В грі канцлерської політики в Німеччині з її партійними комбінаціями можлива всяка коаліція між партіями з застарілими програмами, навіть між такими рішучими противниками як консерватисти й ліберали. Одначе кожда коаліція зараз розпадеться ся, як тільки партії вгнати в очевидний антагонізм в справі, яка бе по кишени. Коли ходило о розклад державних податків в сумі 50 міліонів марок, скристалізували ся прозаїчні економічні елементи, які існують в кожній партії; лібералізм і консерватизм стали заступниками живих інтересів, себто промислу, торгівлі і хліборобства; і коли кожда група інтересів старала ся перекинути податковий тягар на інші, бльок вилетів у воздух, себто розбив ся в хвилі, коли вже не стояли супроти себе лібералізм і консерватизм, тільки аграрні і міські інтереси. Німецький консерватизм має сильну професійну організацію в “Союзі хліборобів”, (“Bund der Landwirte”); професійна група робітників зорганізована міцно в соціяльній демократії; в кінці також промисл і торгівля зорганізували ся в “Hansabund”, де одначе швидко вибухла криза, яку все таки треба приписати економічним причинам, а саме показало ся, що неможливо погодити протилежні інтереси торгівлі й великого промислу в одноцільній боевій організації. Що в Німеччині виступили таким чином до боротьби проти себе три великі професійні організації, — побіч більшого числа менших, — се найвиразніша з дотеперішніх вказівок для політики будучности.

Зріст соціялізму в усіх краях поясняеть ся очевидно тим, що соціялізм пішов за історичним розвитком в напрямі переваги професійних інтересів над старими догмами. Він несвідомо звернув політику на шлях професійних інтересів. Він зоргані-

зував робітницькі маси до односторонньої боротьби за робітницькі інтереси. Недостає противаги, бо інші верстви суспільности в найбільше краях не перебудували політики — або тільки по часті і спорадично — на тій самій основі, тільки все ще борються проти старих вітряків. Організоване протисоціалістичних рухів не заповідає нічого для будучности, бо рухи з чисто негативними цілями не мають постійної житевої сили. В міщанських кругах зустрічають ся не рідко зрезигноване переконане, що ми великанськими кроками зближаємо ся до якоїсь соціалістичної примусової держави. Та коли міщанська суспільність здорова в своїм ядрі, коли демократична корупція не з'їла її до тла, то вона сама буде реагувати. Вона буде примушена до самооборони через організацію міщанських соціальних сил, і ті міщанські організації мусти - муть взяти політику в свою службу, як се вже давно зробила соціальна демократія. Тоді можна буде бороти ся на однаковім ґрунті, і відбудеть ся перехід від чисельного заступництва до заступництва інтересів.

Вже перед четвертиною століття представив Adolphe Prins в своїй висше названій праці*) з усею ясністю ідею корпоративного заступництва. “В наших днях — говорить він — думали тільки про те, щоб заступати принципи. Право голосованя висить в порожнім просторі, і одинокий звязок, який його лучить з існуючим сьвітом, се сфінгований звязок довільно утворених на карті краю виборчих округів. Тимчасом суспільність має щось инше, як видумані поділи і штучні розграничення, вона має органічне членоване, природні верстви, себто спільности інтересів, хліборобські, міські, промислові, економічні, артистичні, наукові і т. п. групи. . . Тепер їх відсунуено на задній плян і треба їх аж відкривати, але вони існують, вони так само давні як людськість, вони самі є людськість в своїй щоденній праці, і ніяка революція не зможе їх знищити. Ті групи є рамами виборчого права. Яка важка є проблема заступництва, коли розглядаєть ся суспільність як метафізичну єдність і бачить ся тільки одиниці, так само легкою стає розвязка тої проблеми коли за вихідну точку береть ся реальности, себто колективности, які, так сказати, спонтанічно вийшли з нутра краю.”

“Найперше голосоване тільки тоді має значіне, коли ви-

*) La Democrate el le Regime parlementaire, ст. 195. і д.

борець заінтересований в виборах Тоді він не здержить ся від голосованя і не дасть ся підкупити. Нині здержане від голосованя і впливане на вибори є природне і неминуче... Горожанин може дати себе намовити голосувати проти прінципу, але проти свого інтересу він не буде голосувати. Ціле питанє тільки в тім щоб той інтерес не був вульгарний і не заслугував на погорду, а таким він буде, коли платить ся за голоси і: щоби він був правний, а се станеть ся, коли люди будуть групувати ся по своїй соціяльній діяльності... Політична здібність має ріжнородні ступні, маєток має уломну підставу і спірне походжене, навіть логіка зі становища партій представляє ся ріжно і не єднає всіх людей під одним прапором. Тільки великі соціяльні інтереси єднають усе людей таким самим способом і існують столітя як незмінні фактори всеї цивілізації... В кінці при сій системі нічого не оставляєть ся випадковости. Тоді не буде тих сьмішних виборчих колегій де пестро перемішані між собою виборці нагло на один день покидають свої привички, звязки і діла і разом з іншими горожанами, які їх не знають, голосують з поспіхом на кандидата, якого також не знають... Ми маємо карикатуру парламентарного режіму. Коли маємо мати його субстанцію, треба, щоб парламенти відповідали соціяльним потребам, які є жерелами національного життя. Репрезентативна форма правління є спадкоємницею всіх тих сил, які давні політичні урядженя розділяли між численні корпорації. Опираючи ся тільки на масу, спроневірюєть ся вона своїй історичній місії."

"Коли всі горожани будуть поділені таким способом і будуть виконувати свої права в відповідних категориях, тоді буде се загальне голосоване без насильних скоків, на які воно виставлене, коли не має ніякої точки опори, без несправедливости, яка виходить з рівновартности голосів, без гнету, яким здавляє суверенність числа вільні уми, руйнуючи всі особливости і принижуючи всі чола. Кождій виборчій колегії признаєть ся число послів, яке відповідає не чисельному, тільки соціяльному значіню колегії."

Отже що осягнуть ся через реформу парламентів в корпоративнім напрямі?

1. Через те, що кожда професійна група одержить відповідне заступництво, можна буде уникати того, щоб одна така

група через випадковість парламентарного життя одержала надмірну, несправедливу і для суспільности шкідливу перевагу.

2. Боротьба буде вести ся за реальности, не за абстрактні й односторонні партійні догми, і через те в значній мірі уникнуть ся розтрати сил.

3. Фрази без змісту стратять багато з своєї суггестивної сили, коли виборці, зорганізовані відповідно до своїх професійних інтересів, могтимуть бачити ціль політики своєї групи інтересів. "Система соціального рабунку" буде через те значно утруднена.

Професійні політики уступлять в значній мірі місця знавцям, бо групи інтересів, маючи на увазі своє материяльне добро, ставити-муть кандидатів з своїх власних кругів. І хоч серед сеї чи тої групи інтересів буде більше партій, то без огляду на те, котра партія побідить, буде вибраний знавець даної професії.

До того треба додати, що через такий порядок зникнуть самі собою ті виборчі питання, кругом яких тепер ведуть ся найгорячіші спори. Чи виборче право має бути загальне чи ограничене? З одної сторони заявляють, що в устрою, який на всіх накладає однакові обовязки супроти держави, також всі мусять мати однакові права; з другої сторони вказують на те, що при загальнім і рівнім виборчим праві широкі маси робітництва, які є звязані спільними інтересами і тому держать ся разом, мусять осягнути перевагу, що є несправедливе і шкідливе, бо соціальне значіне робітництва не відповідає його чисельній силі. Прихильники загального й рівного виборчого права мають без сумніву по своїй стороні логіку; загальне й рівне виборче право є консеквенцією демократії, теорії народньої суверенности. Коли з опортуністичних причин широким верствам відмовляється в цілости або в часті виборче право, мусить ся знати, що поступається нелогічно. А що логіка річий мусить в кінці віднести побіду, домагане загального виборчого права швидше чи пізнійше здійснить ся, на скільки вдержить ся становище народньої суверенности. Коли здійснене природної консеквенції веде до виразного пановання пролетарияту, яке руйнує державу й суспільність, то хіба мусить лежати в системі. Сказали А, але здрігають ся сказати Б, бо бачать, що з того вийде. Отже хапають ся різних обмежень: при помочи плуральности, виборчих

кляс, посередніх виборів та інших способів дають перевагу власности, просвіті, освітості і т. д. Тимчасом штучний характер тої “преваги ясний хочби з того, що ті всі границі зовсім самовільні. Чи два голоси має мати вже той, хто має чотири тисячі річного доходу, чи аж п'ять тисяч має давати до сього право? Чи треба мешкати один, чи аж два роки в тім самім виборчій окрузі, щоби мати право голосованя? Се очевидна річ, що всі ті границі є випадкові та що се залежить від довільности законодавця, кого параграфи виборчого закона мають виключити, а кого обняти, хто має мати один голос, а хто два, три або чотири. Що ані власність ані іспити самі собою не дають більшої політичної розваги, се зазначувано досить часто. Так як певна річ, що нема дійсних критеріїв на те, хто має бажану для права голосованя політичну розвагу, та що всі штучні границі служать тільки клясовій політиці, так само певна річ, що всі ті границі суперечать принципови народньої суверенности. Натомість при системі професійних груп цілий сей спір відпадає. З одної сторони ясна річ, що се може тільки користь принести кожній партії, коли будуть зібрані всі без різниці голоси професії; з другої сторони коректне відважене становища і значіння різних професій в державі й суспільности буде тільки тим способом можливе, що всі голоси будуть почислені. Коли здійснене логічного домаганя загального й рівного виборчого права при народній суверенности може вести до небезпечного для суспільности панованя низших кляс, при системі представництва професійних груп відважуване вартостий стане аж таким способом повне, що виборче право буде розширене на всі діяльні в суспільности одиниці. Тут логіка й соціальна користь сходять ся разом, що ще раз показує, що метода корпоративного заступництва є не тільки історична, але також найприроднійша з усіх звісних метод заступництва.

Отся аргументация може бути з такою самою певністю примінена до иншої актуальної проблеми до проблеми виборчого права для жінок. При заступництві професій розуміють ся само собою, що кожда жінка, яка працює в якійсь професії, має те саме право до голосу в своїй групі, як її товариші-мушчини, і її співдіяльність буде мати для групи таке самозрозуміле значінє, що ледви чи піднесеть ся проти того який протест.

Гірше стоїть справа з мущинами й жінками, які не мають ніякої професії. Замужна жінка може мати в різних напрямках значіне для професійної діяльності свого мужа, наслідком чого було би може оправдане, замужній жінці, яка не займається професією, дати голос в професійній групі її мужа. Що старі люди, які усунули ся від інтересів, були-б на далі зачислювані до професійної групи, до якої належали давніше, се всякий признає оправданим. Група “свобідних професій” могла би через ліберальне пояснене слова “професія” бути розширена в тім напрямі, щоб обнімала також тих незасібних людей, які, не маючи властивої професії, прим. через філантропійну діяльність проявляють свій соціальний інтерес. Група свободних професій в відношеню до свого суспільного значіня була би все така мала, що мусіла би мати право до всякого приросту, який могла би тільки з певним оправданем осягнути. Зовсім позбавлені виборчого права були би тоді тільки одиниці, які суспільности не служать ніякою позитивною працею, а вони й не мали би права вимагати, щоб їм признано якийсь вплив на політику.

Проти корпоративної системи підносять все один закид. Коли політика вже тепер носить знамя грубого матеріалізму, то щож доперва було-б тоді, коли відпаде всякий ідеальний момент і боротьба буде йти виключно за матеріальні інтереси? На се можна відповісти: Віра в значіне ідеальних моментів в модерній демократичній політиці опираєть ся переважно на ілюзії, викликаній суггестією слова. Ідеальні вартости, коли їх використовуюєть ся до партийних цілей, перестають в дійсно-сти бути ідеальними; коли-ж до того професійні політики починають їх використовувати в своїм особистім інтересі, віра в їх істноване може навіть принести шкоду, бо вона дає горожанинови фалшиве почуте певности. Чи справді хтось вірить, що національні інтереси в руках партийних і професійних політиків є певнійші, ніж в руках заступників професій, які прецінь можуть розуміти, що розвиток професії залежний в певній мірі від розвитку нації? Або що прим. за інтереси народньої просвіти будуть ліпше дбати партийні політики, ніж заступники професій, які з власного досьвіду знають, що значить просвіта і професійні відомости для професійного житя?

Корпорация має те спільне з одної сторони з родиною, з другої з нацією, що вона творить природне групуване, в प्रति-венстві до партії, яка є штучною спільністю. Через те корпора-тивний дух є в своїй сути більше товариський, більше ідеаль-ний, коли хто так хоче се назвати, ніж дух партійний. Соціаль-на етика має за задачу виставляти ідеальні домагання й витворю-вати для них публичну думку, яка примушувала би політику займатися ними, вказуючи, в яким напрямі треба йти до полаго-дження їх. Де соціальна етика виступає таким способом само-стійно, але рука в руку з політикою, як дві союзні сили, там по-ступ відбуваєть ся швидше ніж там, де соціальну етику погли-нула все опановуюча політика. Се не є ніякий випадок, що Прусія, мимо гнїтучої переваги одної професійної класи, на шляху соціальних реформ зайшла далі ніж обітована земля "політиків", Франція.

Коли деякі професії вже тепер опановують політичне жи-те, буде се також сповненем домагання справедливости, коли всі професії зможуть одержати своє заступництво й бороти ся в однакових умовах. Коли місце самоволі займе порядок, коли річеве значіне здобуде більше простору і в тій самій мірі ша-храйство стратить ґрунт, коли взагалі якість персоналу народ-нього заступництва поліпшить ся, все те може вийти тільки на користь політичній морали. І власне та обставина, що бруталь-ність боротьби материяльних інтересів не зможе довше скрива-ти ся за лицемірні фрази про загальне добро й ідейність, уле-кшить публичній думці заняти відповідне становище й викону-вати свій вплив. Ті самі *imponderabilia*, які в міждержавній по-літиці впливають на злагіднене противенств, досягнуть змогу впливання також у внутрішній політиці, коли та буде порушати ся серед ясних ліній.

Противагу проти односторонности професійних інтересів можна би досягнути через окреме заступництво еднаючих сил нації, спільних інтересів нації на зверх, прим. че-рез першу палату, яка була би вибирана на територи-яльній основі, — не на основі випадкового поділу на округи тільки на основі природного, історично - географічного поділу краю (провінції, департаменти і т. д.). Таким чином край і на-рід були би заступлені через поділ на два виміри. В кінці рефе-

рендум давало би певну запоруку проти неминучих надужитъ політиків.

За кожним разом, коли виринала думка корпоративного на роднього заступництва, прихильники парламентаризму відкидали її як таку, що в практиці не дасть ся перевести. Серйозного умотивованя тої неможливости переведеня я ніде не зустрічав. Чи та трудність не полягає в тім, що ті, що вже дістали ся до жолоба або сподівають ся, що й на них прийде черга, не хочать добровільно уступити? Та коли природний розвиток іде в напрямі заступництва професійних груп, то се заступництво буде осягнене на перекір політикам. Нехай тільки старі боги до краю скомпромітують ся, — тоді для нових розстелить ся свободний шлях.

З думкою про заступництво професійних груп виступив я в-перше в однім данськім журналі в 1910 р. і там зазначив, що в Німеччині професійні групи, коли вже не зовсім витворені, то в кождім разі знаходять ся в стадії твореня. Майже рівночасно висловлено ту саму думку в Німеччині, а саме в численних статях К. Єнча і І. Унольда*).

*) Не входячи ближше в суть проблеми заступництва професійних груп, звернемо на сім місци увагу на отсі два моменти: 1) Дискусія на тему переімени парламенту в заступництво професійних груп має реальні основи тільки в краях, які осягнули найвищий ступінь модерного економічного розвитку. Сам автор вказує на Німеччину, як на край, де професійні групи знаходять ся в стадії твореня, отже на край з вигінченою модерною економічною структурою. 2) Автор не дав ніякої відповіді на питанє, який критерій примінити при "відважуваню становища і значія ріжних професій в державі й суспільности", значить, на яких основах оперті чисельне відношенє заступництва окремих професійних груп. А се є власне найважнійше питанє при реалізованю ідеї заступництва професійних груп. — М. Л.

IV.

СОЦІАЛЬНА ЕТИКА.

Індивідуалізм і колективізм. Суспільництво і товариськість.

Цивілізація і культура.

Людська спільність вийшла з дуалізму між рабунковим і товариським інстинктом, між війною й асоціацією. Сьому дуалізмowi відповідає до певної міри противенство між політикою й етикою. Та як в жаднім періоді розвитку понятє морали не могло визволити ся з під впливу понять політики, так само політика все підлягала впливови етики. Власть мусіла взяти на свою службу моральне право, щоб забезпечити своє існуванє, і так поволи розширила ся домена права. Хоч як плятонічне було би відношенє власти до морали, все таки політика послугуєть ся моральними правними понятями, хоч може дієть ся се тільки для людського ока. Цілий розвиток людського роду полягає на тім взаїмнім впливі між політикою й етикою і на зрості останньої коштом першої.

Соціальна етика має тут рішити великанську задачу: перемінити політику, офіційальну мораль маси, по взірцям індивідуальної морали. Деяким результатом в тім напрямі може воґа вже виказати ся. Се бачили ми в міждержавній області, але воно має значіне також для внутрішньої політики. В культурних краях не засуджуєть ся вже політичного противника на смерть, ані не замикаєть ся його в Бастілі. Се поясняєть ся не тим, що партії в своїм панованю стали хоч трохи менше тиранські ніж абсолютні володарі давнійших часів, але дієть ся так тому, бо протягом віків правна сьвідомість стала сильніша. І у внутрішніх відносинах публична думка є камінярем. Всі поміченя й міркуваня, всі висліди думки й досліду, пересіяні і спопуляризовані, разносять в наших днях книжки й газети по сьвіті. Всі ті

відривки й окрушки розходять ся далі через щоденні розмови. Той цілий, безконечно ніжно порозділюваний материял укладаєть ся поволи, і так наростає верства за верствою для творення публичної думки. Сугґестия новости може творити сьмішні або шкідливі напрями моди,—так прим. гуманітарні ідеї ведуть легко до податливої педагогіки, яка присипляє мораль, або до надмірної м'якості супроти злочинців, яка зменшує правну охорону мирного й чесного горожанина і викривляє до певної міри правну сьвідомість, — але є се тільки схиблення публичної думки. Вона проявляєть ся скоками, хитаючи ся між ріжними сугґестиями, але коли слідити за її впливом взагалі і для довшого часу, то її роль посередника між індивідуальною моралю і моралю маси стане очевидна.

При тім має тут величезне значіне сугґестия преси. Взагалі не можна сказати, що преса бачить свою задачу в тім, щоб вести публичну думку. Вона має передовсім дві головні цілі: заспокоювати ненаситну цікавість мас і працювати в службі партії або секти; се останнє сповняє вона або через безпосередню агітацію, або представляючи неутральні події й відносини в одностороннім і кривім партійнім освітленю. Одначе, щоби вдержати свою публику, мусить вона рівночасно числити ся з публичною думкою і примінювати до неї свої тенденції, чим вона знов причиняєть ся до скріплення публичної думки й надання їй більш універсального значіня. Таким чином щоденна преса, мимо своєї служби партиям, являєть ся могутнім способом творення публичної думки. З другої сторони є се поважне сьвідоцтво поступу в області социяльної етики, що жадне правительство і жадна пануюча партія в культурній державі не посьміє попробувати постійно давити пресу. Війна для знищення свободи слова ледви була-б тепер можлива.

Социяльна етика має найперше означити становище супроти питання індивідуалізм contra колективізм. Тут лежить основна социяльна проблема. Індивідуалізм каже одиниці шукати своєї задачі в самій собі. Кождий мусить старати ся осягнути по змозі найбільшу міру свободи, власти і посіданя, або в кождім разі таку скількість тих житєвих дібр, яку його індивідуальна натура приписує йому як умову до осягнення по змозі найвисшого почутя щастя. Сьвітом одиниці стає її я. Держава повинна

тільки в інтересі одиниць обмежити відповідно свою сферу власти; її зводить ся до ролі поліція. Суспільність, понятє свобідних асоціяцій, зникає для індивідуалістичного світогляду. Доведений до крайніх консеквенцій, стає індивідуалізм по части анархізмом, по части теорією надчоловіка, яка одначе також є формою анархізму. В менше надмірнім виді проявляєть ся індивідуалізм як сентіментальний культ свого я. Коли оцінювати справу зі становища народньої педагогіки, він творить шкідливу пошану перед нерозумними ідіосінкразиями; приватні властивости вважаєть ся за глибину і висність духа; кожда одиниця стає на стільки зарозуміла, що вважає себе індивідуальністю. Індивідуалістичний напрям знаходить свій вислів в порожній, крикливій ліриці, *l'art pour l'art*, в ідолопоклонстві словам, де зникає ріжниця між творчими одиницями, які плодять думки, і героями фрази, які тільки розводнюють думки інших.

Колективізм знов вважає одиницю тільки за часть цілости. Коли античний світогляд був у своїй сути колективістичний, то модерний колективізм повстав через перемену індивідуалізму в його противенство. Щоб усім забезпечити відповідну скількість житевих дібр, мусять бути для свободи рухів одиниці потягнені як найвузші границі. Щоб один другому не завидував, повинні бути житеві добра так поділені, щоб кождий дістав по заслужі свою заплату, обчислену з математичною докладністю. А що слабий і малоздібний, які менше продукують як сильний і здібний, не винні своїй меншеартности, заслуга стає в дійсности однакова, наслідком чого й нагорода повинна бути однакова. Так доходить ся через соціялізм до крайньої форми колективізму, до комунізму. Держава стає великим регулятором, стає машиною, яка автоматично розділяє працю й заплату. Сей напрям не є ліричний, натомість є він односторонно матеріалістичний, веде консеквентно до того, щоби в своїй психології оперувати тільки голодом і половим інстинктом. З своїм антиподом, індивідуалізмом, має він спільний наклін, щоб не звертати уваги на свобідні асоціяції суспільности. Свобідні асоціяції не надають ся до механізму державного порядку. Колективізм забуває, що машина дає все такий сам продукт, без відміни і тому без улпшення, що тільки приватна ініціятива може творити новости, та що весь поступ завдячуємо нерівности. В кінці забуває

він про духові вартости, які не можна регулювати так само як материяльну роботу й материяльне уживане. А воци є власне ті, що порушають сьвіт. Індівідуалізм опираєть ся на утопії, а саме на відокремленій одиниці, яка в сьвіті не існує; колективізм опираєть ся на іншій утопії, на рівности, яка в сьвіті також не існує і якої на щасте ніколи не можна буде завести під при- мусом.

Кожда часть стає сліпа на половині правди. Суспільність (в найширшім розуміню, включаючи державу) існує оче- видно тільки для одиниць, бо без одиниць взагалі не було би суспільности, одначе не існує вона для окремої одиниці. Одиниця знов існує не тільки для себе, але також для інших одиниць, себто для суспільности. Адже чоловік, — що признають нині всі, — є товариський звір. Побіч інстинкту самозбереження товариський інстинкт є тою си- лою, яка заставляє його до праці. Муки Сизифа і Данаїд є влас- не тому так вирафіновано пекольні, що їх праця не витворює ніяких вартостей. Коли-б вязням, які в Азії за кару цілий день крутять колесо, неполучене з ніякою машиною, казав замість того крутити колесо, яке прим. меле збіже, ніхто з них не відмо- вив ся би. Вирафіноване кари лежить в гнітучім почутю, яке по- встає при виконуваню роботи, яка не дає ніяких вартостей. А під вартостями треба тут розуміти социяльні вартости. Коли-б артист наперед знав, що його твір зараз після викінчення буде знищений, так, що ніхто його не побачить, втратив би охоту до праці. Твір міг би для нього самого, для його артистичного розвитку мати значіне, але він не мав би вартости для суспіль- ности, і се є рішаючий момент. Зарозумілість, яку так часто зу- стрічаємо у творчих одиниць, се ніщо інше, як менше або біль- ше пересадне почуте власної здібности творити социяльні вар- тости.

Ясна річ, що тим більшші вартости може давати одиниця су- спільности, чим більшу змогу розвитку дає суспільність одини- ці. Наука, штука, література мусить мати свободу і певний вільний простір, щоб могли розвивати ся. Той, чия щоденна робота полягає в тім, щоб бити молотом по ковалі, може вдо- воляючо виконувати ту роботу, коли тільки має дах над голо- вою і може заспокоїти голод і половий інстинкт. Коли-ж сус-

пільність може крім того забезпечити його будучність і дати йому певний засіб загально корисного знання, се знов вийде на користь суспільности, бо він через те зможе ліпше виховати свої діти і може ще мати виховуючий вплив на окружене. Великий купець і промисловець мають більші вимоги; руйнуючий нерви вплив відповідальности і ризика вимагає противаги, відповідно до натури одиниці; подорожний, певного естетичного середовища дома і т. д. В кінці при умовій праці вимоги участі в житєвих добрах є сильніше зіндідуалізовані, бо до виконання цінної умови роботи є потрібна справжня індивідуальність. Розумієть ся, соціяльна етика мусить покласти певні границі вимогам, які ставити одиниця вважає себе управненою на основі роду й вартости своєї праці. Коли-б означене тих границь оставити самій одиниці, вимоги в найбільше випадках страшно зросли би; одиниця не могла би розрізнити, що справді має значіне для її творчости, а чому вона ілюзорично приписує таке значіне, гонена своєю жадобою. Справа правильного розділу житєвих дібр, — при чім треба розуміти не тільки чисто материяльні добра, але також власть і авторітет, — ставати-ме що-раз більше пекуча. Для її розвязки мусять дружно працювати політична економія, соціяльна етика й індивідуальна етика, а цілю мусить бути: довести до льогічного відношеня між соціяльною вартістю роботи і свобідним розпоряджуванем робітника житєвими добрами. Кожда одиниця повинна розпоряджати такою скількістю житєвих дібр, яку може особистою працею переімити в соціяльні вартости, але також тільки такою. Розумієть ся, е се ціль для непередвидженого часу і може навіть на всі часи утопійна. Але не тому ставить ся ідеали, що вірить ся в їх повну реалізацію, тільки щоби вказати напрям, в якім мають іти змаганя. Хоч ідеал є й недосяжний, то все можна до нього на один-два ступні зблизити ся.

Шляхи і способи є для соціяльних реформ однакові. Приготовляєть ся поступенно публичну думку, так, що нові ідеї переходять в кров що-раз більших мас. В кінці фалянга, яка стоїть за домаганями реформи, є досить велика, щоби примусити політику, заняти ся ними. Не все нове, що одушевляє маси, є добре і правильне, бо суггестії можна вжити до всего. Великі, важкі наслідками похибки робить ся як в соціяльній так і в полі-

тичній області, але суспільність мала довге жите й досить часу похибки направити, коли шкідливість консеквенцій занадто кидаєть ся в очи. Суспільність учить ся з своїх похибок, хоч пла та за науку буває й дорога. Головна річ, що індивідуалізм і ко лективізм існують як до певної міри рівнорядні напрями, які можуть вдержувати себе у взаємній рівновазі.

Социальна етика є чимсь більше як тільки теплярнею для думок, які мають дозрівати для пересадження на політичну ниву. Вона обнимає не тільки суспільництво (Sozial taet), чим озна чую змагане до ліпших соціальних відносин, але також това риськість (Soziabilitaet), розвиток людського товариського і су спільного почуття. І в сій останній області маси остали позаду одиниць. Здогад, що держава при якійсь нагоді з чисто людсь кої прихильности даром подала поміч сусідній державі, був би образою провідних політиків тої держави, коли тимчасом інсі нуація, що ті провідні політики вивели сусідню державу в поле, мимо перенятих обуренем офіціяльних спростовань, вважала ся би компліментом для їх інтелігенції. Газетна полеміка між краями й народами своїм наївно самохваљним і зарозумілим стилем інвектив пригадує сварки вуличників. Такий низький курс має товариськість не тільки в міждержавній, але також у внутрішній морали мас. Політична партія вважала би за вер шок сьмішности, коли-б від неї ждали прислуги, не заплативши за се в повній валюті. Найбільш дрібничкова ярмарковість є в політиці доброю діловою моралю. Публична думка є тут знов посередником між офіціяльною моралю маси і індивідуальною моралю. Публична думка нації може з одушевленем витати ин шу націю, при чім за тим одушевленем не стоїть вираховане. Те одушевлене може бути мало основане, одначе головна річ лежить тут в тім, що при всіляких сьвятах збратаня, коли виклю чити сугґестію окликів, остане мале зерно справжньої товарись кости. Труднійше виказати в політичних партий вплив публич ної думки в напрямі витворюваня товариськости, одначе й тут він знайдеть ся, хоч і дуже укритий.

Товариськість є зародом всякого розвитку морали маси. Всяка культура є через те в своїй сути товариська. Бо культу ра не є ніщо инше, як моральний розвиток мас, поступаюча по біда асоцияций над війною. Через літературу, штуку й науку

стараєть ся зіндівідуалізований в нації нарід пізнати себе самого, віднайти в самім собі з'єднуючі елементи. Через те, що ма сам робить ся доступними також духові вартости інших народів, їх горизонт розширяєть ся поступенно до того, що вони починають відчувати загально - людське при чім зискуєть ся щораз новійші області для товариськости.

Як ріжно укладаєть ся культура в окремих народів, так само ріжно укладаєть ся вона в окремих періодах часу. Маємо не тільки національні культури, але також культури одного віку мимо місцевих відмін складають ся на більшу часову цілість, яку називаємо "стилем". Стиль, се зверхній вислів духового життя віку, знак єдности часу. В стилю зустрічають ся споріднені моменти ріжних духових напрямів, сили вдержують ся в рівновазі. Стиль, се супокій і гармонія. Тим поясняєть ся заспокоююче і підносяче вражінє, яке викликає кождий стилевий твір штуки в розуміючого глядача.

Є се властивість нашого часу, що в нїм нема ніякого стилю. В архітектурі з умираючим емпіре спинило ся всяке спонтанічне творене стилю. Меблева штука дала ще стиль епігонів, стиль 1840-их років, відроджене стилю рококо з міщанським прикрасенем. В музиці, в штуці, в літературі, було богато цікавих окремих індивідуальностей, але не було стилю, тільки "школи" й "напрями". Се справді новість в історії. Європа ледви чи коли перед тим в історичній епосі була так зовсім позбавлена всякого стилю, як від половини XIX. столітя до нинішнього дня. В останніх роках появили ся в декорації й артистичнім промислі змаганя до "залізного стилю", який своєю холодною, брутальною безвиставністю міг би стати висловом нашого машинного віку, одначе сьогодні не можна ще сказати, чи він піде далі пробної стадії.

Передумовою витвореня стилю є істнованє чогось спільного, спільного знаменника для ріжних напрямів думки, єдности, яка могла би витиснути своє знамя на творах штуки і літератури, урядженю дому, суспільнім житю, сьвітогляді й житю даного часу. Стиль є висловом того, що зібранє і злученє в народній сьвідомости. А власне сеї риси недостає в дуже визначній мірі нашому часови. Відповідаюча модерному духови часу теорія народньої суверенности розбила суспільне жите на самі окремі

єдності. Атомістичний і анархістичний вік мусить бути позбавлений стилю. Анормально форсовне цивілізаційне жите нашо-го часу з своїм руйнуючим нерви поспіхом і з безконечною безлічю різнородних, все змінних, крикливих, дісгармонійних вражінь причинило ся до притуплення почутя гармонії і зробило людей нездібними переняти ся єдиним, консеквентним, одноцільно викованим культурним духом.

Коли культура є для мас тим самим, що етичний розвиток для одиниць, то цивілізація, удосконалюване техніки, поступ в опановуваню природи, відповідає інтелектуальному і професійному удосконалюваню одиниць. Цивілізація сама в собі не є культурою, тільки способом до культури. Електричне світло, автомобілі, й аеропляни не мають нічого більше спільного з культурою, як тільки те, що з одної сторони є вони плодами чинника культури, науки, а з другої можуть бути взяті в службу культури, як усе, що упрощує механіку веденя житя і причиняєть ся до лученя між людьми. Одначе часто цивілізація спершу більше ділить, ніж лучить, бо витворює потребу люксусу, яка знов викликає рабунковий інстинкт. Звідси походить та особлива подвійна натура, властива так виразно цивілізаційному періодови XIX і XX. столітя. Сам поступ, який підпирає розвиток етики мас, рівночасно має спинюючий вплив, бо збільшує способи до власти й уживаня. Рабунковий інстинкт і товариськість стоять тут з найбільшою різкістю проти себе.

Хто живе серед того модерного хаосу, повинен зберегти ясный погляд і не дати ся збаламутити ворожнечею до культури, витворюваною через відворотну сугґестію і піддержуваною реальними політиками. Все те говорене про "надмір культури" треба звести до властивої міри. Бачать, як нація занепадає і її культура прибирає хоробливі форми, і виводять з того, що націю згубила культура. Та чи такий вивід оправданий? Чи не можна подумати, що культура тому приняла хоробливі форми, бо нарід з інших причин попав у занепад? Чи може не більш природною була би думка, що народи й держави ростуть, в своїм найліпшій віці, приймають і продукують культуру, щоб опісля постаріти ся і вмерти? В такім випадку смерть не була би наслідком культури, тільки природним порядком, якому навіть культура не може оперти ся. А коли так, то не можуть тут допомогти ніякі ліки. Старець не відмолодне через позбавлене культури. Остання і крайня консеквенція боротьби за істноване, се резигнація. Одначе нація, яка вмирає, виконавши свою культурну працю, не жила даром і не заслугує на насміх і в історії її спадщину візьмуть молодші сили й далі вести-муть діло культури: *Greecia capta ferum victorem cepit.*

663-180

II
И 61.173

ЕВОЛЮЦІЯ

Тепер ніхто не може звинятись, що на українській мові нема наукової книжки, з котрої він би міг докладно довідатись про повстанє сьвіта, животин та людей. Така книжка є!

Се — **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«**!

Вона містить в собі найчистішу есенцію науки Чарлеса Дарвіна та його учеників.

Хоч ся наука дуже висока, та її зрозуміє кождий навіть мало вчений, бо

СТО ДЕВ'ЯТЬДЕСЯТЬ І ТРИ ОБРАЗКИ

пояснєні простю мовою; тому і зветь ся книжка **»ПРОСТА«**.

Містить: — Геології — Зоології.

Себє науку про небо та повстанє сьвіта, про те як зявилась земля, та як протягом 157,000,000 літ з малих, оком невидимих животинок повстали уся теперішня звірина та рослиннє.

Кажуть, що людина повстала з мавпи, чи правда се, чи ні, довідатесь з

ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ

Ся книга розділена на шість розділів: — Розділ I. — Прості приклади. — Розділ II. — Астрономія. — Розділ III. — Геологія. — Розділ IV. — Зоологія (до ссавців). — Розділ V. Мавпи та людина. Розділ VI. — Нарис прав еволюції. — Ви можете вабути **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«** за \$1.25

ПРО ЗЕМЛЮ СОНЦЕ І ЗВІЗДИ. — Популярна астрономія. — Написав д-р Іван Раковський. В сій книжочці виложено популярно основні відомости з астрономії. Читаючий довідаєть ся з неї, що таке наша земля, що таке місяць, сонце, комети, що таке звізди. Пізнає дивні нові світи, про які не знав нічого. — Виклад книжочки незвичайно приступний і легкий. Численні ілюстрації улекшують ще більше розумінє прочитаного. — Ціна 40ц

З ЖИТА ПЕРВІСНОГО ЧОЛОВІКА І СУЧАСНИХ ДИКУНІВ.

В. Лупкєвич. — Переклала Олена Охримович-Залізняка. — З 23 рисунками в тексті. — Вже сам заголовок книжки каже сподівати ся, що говорить ся там про дуже цікаві річи, бо і хтож не цікавий знати, як жили наші прародичі або й теперішні дикі люди, про яких такі дива кождий чує ще в дитинстві. Книжочка поділена на трицять розділів, а в кождім з них говорить ся про якусь пшшу сторону життя наших поселенців або теперішних дикунів. До кожного розділу додано кілька образків, які поясняють ще ліше то що написано 35ц

ГІПНОТИЗМ І СУГЕСТІЯ. — Короткі і популярні вказівки до гіпно-тизованя і піддаваня сугестій в цілях лічничих і педагогічних. — З численними ілюстраціями. — Ціна за I. і II. часть 40ц

РОЗВІЙ ПОГЛЯДІВ НА ВСЕЛЕННУ. — Наукова розвідка 40ц

Ruska Knyharnia

850 MAIN ST.

WINNIPEG, MAN.

Рік 1919.

Число 20

Бібліотека „Канадійского Фармера“.

ДР. А. КРИСТЕНЗЕН.

З Філософії Політики.

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

НАКЛАДОМ **»КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА«**

854 Main Str.

WINNIPEG — КАНАДА.